

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПОВІТРЯНИХ СИЛ
імені ІВАНА КОЖЕДУБА

**СВІТОГЛЯДНИЙ СЕНС СУЧАСНОЇ ВІЙНИ:
СОЦІОГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ**

Монографія

Харків

2024

УДК 141.7:316.485.26:001.1

C71

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Харківського національного університету
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба
(протокол № 6 від 21 травня 2024 року)*

Рецензенти:

В.І. Осьодло – доктор психологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, начальник навчально-наукового інституту воєнної історії Національного університету оборони;

І.Д. Денисенко – доктор філософських наук, професор, декан факультету соціальних і поведінкових наук Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди;

О.Ю. Висоцький – доктор політичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин Дніпровського національного університету імені О. Гончара.

Світоглядний сенс сучасної війни: соціогуманітарні аспекти:
C71 монографія /за ред. В.А. Кротюка. Харків: ХНУПС, 2024. 496 с.

ISBN 978-617-7664-71-9

Монографію присвячено комплексному міждисциплінарному дослідженню феномену сучасної війни в онтологічному, культурно-історичному, структурно-функціональному, аксіологічному вимірах. На системній основі поєднані різнорівневі методологічні підходи до дослідження основних аспектів збройного протистояння, функціонування суспільства в умовах війни. У фокусі особливої уваги – вивчення й узагальнення досвіду російсько-української війни. Сутність ключових категорій безпекової сфери досліджується крізь призму як класичних, так і неklasичних філософських парадигм.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти, військовослужбовців і державних службовців, усіх, хто цікавиться проблемами еволюції форм і методів сучасного збройного протистояння у соціогуманітарному контексті.

УДК 141.7:316.485.26:001.1

ISBN 978-617-7664-71-9

© Колектив авторів, 2024

Світлій пам'яті
Євгена Миколайовича
МАНУЙЛОВА

ЗМІСТ

Передмова.....	6
ПРИРОДА ВІЙН ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕПОХИ	
<i>В.А. Кротюк.....</i>	11
ТУРБУЛЕНТНІСТЬ СУЧАСНОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ВІЙН МАЙБУТНЬОГО	
<i>М.П. Требін, Т.О. Чернишова.....</i>	32
(ПОСТ)КОЛОНІАЛЬНА ВІЙНА ЯК ПРЕДМЕТ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ: ЕВРИСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ПОСТКОЛОНІАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ	
<i>М.В. Чугуєнко.....</i>	51
СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ВІЙНИ У ПРАКСЕОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ	
<i>Ю.Ф. Кучеренко, А.М. Носик</i>	73
ПОЛІФОНІЯ СУТНІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК СУЧАСНИХ ВІЙН ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙ КЛАСИЧНИХ ФОРМ НАСИЛЬСТВА	
<i>О.Г. Данильян, Ю.Ю. Калиновський.....</i>	124
СУЧАСНА ВІЙНА: НАСИЛЬНИЦЬКА СУТНІСТЬ І ЗМІСТ У НОВІТНІХ ІНФОРМАЦІЙНО-МЕРЕЖЕВИХ ФОРМАХ	
<i>О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань.....</i>	158
ТРЕНДИ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ У ВІЙНАХ ХХІ СТОЛІТТЯ	
<i>М.П. Требін, Т.О. Чернишова.....</i>	200
МІСЦЕ УКРАЇНИ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ	
<i>І.О. Поліщук.....</i>	237
РАШИЗМ ЯК ІДЕОЛОГІЯ СУЧАСНОГО КРЕМЛЯ В РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ	
<i>М.П. Требін, Т.О. Чернишова.....</i>	258
ТАКТИКА АКУСТИЧНОГО ТЕРОРУ (на матеріалах агресії проти України)	
<i>І.П. Рущенко, І.М. Дубровський.....</i>	277
ПРОБЛЕМА ЗАХИСТУ ДІТЕЙ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	
<i>О.В. Шевчук, І.В. Габро.....</i>	312

ТУРБУЛЕНТНІСТЬ СУЧАСНОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ВІЙН МАЙБУТНЬОГО

М.П. Требін
Т.О. Чернишова

Терміном «світовий порядок», як правило, позначається конвенційна система світового устрою, що обумовлює принциповий характер взаємодії між державами та недержавними акторами. У сучасній політології «світовим порядком» називають відносно стійкий і досить стабільний, хоча й обмежений в історичному часі стан міжнародної системи, що характеризується пануванням визнаних більшістю акторів (державних та недержавних) правил поведінки на міжнародній арені та ґрунтується на балансі сил та інтересів провідних світових держав і політичних сил¹.

Першим кроком на шляху до осягнення сенсу терміна «світовий порядок» було створення міжнародної дослідницької групи на чолі з Ричардом Фолком і Самюелем Мендловіцем, яка 1968 р. розпочала роботу над «Проектом моделей світового порядку»². 1977 р. класик британської школи міжнародних відносин Хедлі Булл описав світовий порядок як характер (стан) або напрямок зовнішньої активності, що забезпечує непорушність тих цілей співтовариства держав, які є для нього, з одного боку, необхідними, з другого – життєво важливими, а з третього – загальними для всіх³. З урахуванням накопиченого обсягу знань про феномен світового порядку і виходячи головним чином з нормативної та інституційної парадигм міжнародно-політичної науки світовий порядок можна визначити як сукупність принципів, норм та інститутів, що регулюють поведінку акторів світової політики (насамперед держав), які забезпечують їхні основні потреби в безпечному існуванні та реалізації власних інтересів, дозволяють підтримувати стабільність міжнародної системи⁴. «Світовий

¹ Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика: навч. посіб. / М.П. Требін, Л.М. Герасіна, В.Л. Погрібна та ін., за ред. М.П. Требіна. Харків: Право, 2016. С. 392-395.

² Falk R., Kim S.S. An approach to world order studies and the world system. New York: Institute for World Order, 1982. 33 p.

³ Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. New York: Columbia University Press, 1977. xv, 335 p.

⁴ Требін М.П. Турбулентність сучасного світового порядку. *Україна в умовах формування нового світового порядку* : зб. матеріалів XXXV Харків. політол. читань (м. Харків, 28 квіт. 2023 р.) / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; Харків. асоц. політологів. Харків: Право, 2023. С. 45.

порядок» є динамічним станом міжнародного середовища, який характеризується певним рівнем зрілості, тобто виразності його властивостей. До них, зокрема, можна віднести: 1) повноту (співвідношення порядку та відхилень від нього в різних сферах міжнародних відносин); 2) частоту та глибину порушень порядку; 3) стійкість порядку стосовно збурювальних впливів.

Загальновідомо, що історія розвивається в межах певних світових порядків. Наприклад, до формування Вестфальського світового порядку панував імперський світоустрій. Тривалий час імперії, як набагато стійкіші державні утворення, створювали найкращі умови для динамічного розвитку тих чи інших держав світу. І, навпаки, занепад імперій супроводжувався політико-правовою смутою, економічними кризами та моральною деградацією суспільства. Тридцятирічна війна (1618–1648 рр.) і безсистемність у Європі показали, що настала криза імперської системи. А Вестфальський мир, який підбивав підсумки цієї війни, став «рубіконом» між імперським світоустроєм та світоустроєм національних держав. Отже, укладання Вестфальського миру (1648 р.) за підсумками Тридцятирічної війни створило основи нового світового порядку (при цьому під словом «світовий» варто розуміти передусім європейський порядок, оскільки ця система мало стосувалася інших регіонів світу) вже на зовсім інших принципах, домінантними суб'єктами якої стали суверенні національні держави.

Новий світовий порядок був побудований на державоцентристських принципах, і національна держава стала основною умовою створення нового світового порядку. Таким чином, фундаментальною основою Вестфальської системи вважалися ідеї та принципи національного суверенітету. Завдяки цьому національні держави Європи отримали незалежність у проведенні внутрішньої політики в межах національних кордонів і всі були рівноправними. І, звичайно, суверенітет раз і назавжди закріпив невтручання європейських держав у внутрішні справи одна одної¹. Ось через це ні в XVII, ні в XVIII, ні в XIX століттях жодна держава не вважала для себе можливим втручатися у внутрішні справи інших держав, навіть якщо в них відверто й масово порушувалися права людини.

Після Наполеонівських воєн склався новий світовий порядок – Віденський,

¹ Croxton D., Tischer A. The Peace of Westphalia : a historical dictionary. Westport, Conn. : Greenwood Press, 2002. xxiii, 376 p.

офіційно закріплений Віденським конгресом (1814–1815 рр.), який вперше в історії запровадив поняття «великі держави». Принципова особливість Віденського світопорядку полягала у встановленні нового розміщення політичних сил та географічних сфер впливу в постреволюційній Європі. Він закріпив процес постреволюційних монархічних реставрацій, утворив «Священний союз» як колективний орган безпеки європейських монархій. Почалася епоха «Європейського концерту» – балансу сил між європейськими державами. Європейський концерт базувався на загальній згоді великих держав: Австрії, Великої Британії, Пруссії, Росії, Франції. Віденський світовий порядок став основою для епохи колоніалізму, посприяв остаточному формуванню імперій¹ та поширився у вигляді розквіту колоніальних імперій на інші регіони.

Після «перетасування» міжнародних ролей та статусів унаслідок Першої світової війни виник Версальсько-Вашингтонський світопорядок, основи якого було закладено Версальським мирним договором (1919 р.), договорами з союзниками Німеччини, а також угодами, укладеними на Вашингтонській конференції 1921–1922 рр. Інституційно був зафіксований поліцентричний світ, у якому прийняття та здійснення найважливіших рішень відбувалося шляхом взаємних домовленостей великих держав з урахуванням інтересів інших. Було створено Лігу Націй – інститут, орієнтований на підтримку наявного світового порядку та недопущення дестабілізації міжнародної системи з волі одного з її елементів. Світ поступово перестав бути євроцентристським, міжнародна система почала перетворюватися на глобальну. Проте Версальсько-Вашингтонський світопорядок виявився недостатньо ефективним у зв'язку з тим, що інтереси держав, як і раніше, перевищували інтереси міжнародної організації².

Ялтинсько-Потсдамський світопорядок сформувався на конференціях в Ялті та Потсдамі, а також у процесі післявоєнного врегулювання в 1945–1946 рр. Вперше змінилася сама структура світового порядку – з поліцентричного на полярний (біполярний)³. Світ був поділений на два антитетичні центри – незалежний блок США та комуністичний блок СРСР. В результаті за ініціативою США для стримування

¹ Jarrett M. The Congress of Vienna and its legacy : war and great power diplomacy after Napoleon. London : I.B. Tauris, 2013. xvi, 522 p.

² Graebner N.A., Bennett E.M. The Versailles Treaty and its legacy : the failure of the Wilsonian vision. New York : Cambridge University Press, 2011. xi, 273 p.

³ Fliess P.J. International relations in the bipolar world. New York, Random House, 1968. xii, 221 p.

впливу СРСР та антикомуністичного опору 1949 р. було створено блок НАТО. У відповідь СРСР створив лояльні соціалістичні держави в Східній Європі, об'єднавши їх у Організацію Варшавського договору. Почалася «холодна війна». Післявоєнна біполярність мала форму політико-ідеологічного протистояння, ідеологічної конфронтації між «вільним світом» країн західної демократії на чолі зі США та «соціалістичним світом» на чолі з СРСР. США прагнули встановлення у світі американської гегемонії під гаслом «Pax Americana», СРСР стверджував невідворотність перемоги соціалізму у світовому масштабі. Ідеологічна конфронтація, «боротьба ідей», призводила до взаємної демонізації опонента та залишалася важливою рисою післявоєнної системи міжнародних відносин. Радянсько-американське протистояння виглядало насамперед як суперництво системи політичних та етичних ідеалів, соціальних та моральних принципів.

Сучасний світопорядок, який склався після розпаду СРСР 1991 року, можна охарактеризувати як моноцентричний через панівну роль США в багатьох сферах буття: економіці, політиці, військовій справі, науці, новітніх технологіях, культурі тощо. Таким набором лідерських якостей, який притаманний США, не володіє жодна країна сучасного світу. Тому Г. Кіссінджер вказує на месіанську складову американської моралі (відома промова Джона Уінтропа про нову державу як «місто на пагорбі», що стало в устах Рональда Рейгана «сяючим містом на пагорбі»). США з самого початку створювалися як ідеальне нове суспільство, засноване на принципах свободи та демократії. Це найважливіший моральний принцип, який кожен американець засвоює у процесі соціалізації в суспільстві.

Однополярна модель, на думку американських аналітиків, є світовою системою, що має лише один центр сили. Наприклад, Чарльз Кеглі та Грегорі Реймонд зазначають, що однополярна система - це система, у якій одна країна «наділена переважною силою»¹. Американський політолог Крістофер Лейн визначає однополярну систему «як таку, у якій геополітично переважає одна держава, бо має досить значні можливості, щоб запобігти формуванню переважальної та врівноважувальної коаліції, спрямованої

¹ Kegley C., Raymond G. A Multipolar Peace?: Great Powers Politics in the 21st Century. New York: St. Martin's Press, 1994. P. 3.

проти неї»¹.

Цікавим є також погляд відомого британського географа, економіста, автора теорії «геоекономічного моноцентризму» Пітера Джеймса Тейлора² щодо майбутньої ролі США як світового гегемона. На думку вченого, історія геополітики нараховує три цикли гегемонії, кожен з яких припиняв своє існування внаслідок зміни циклів розвитку світової економіки: середина XVII ст. – гегемонія Нідерландів; середина XIX ст. – гегемонія Британії; середина XX ст. – гегемонія США. Розглядаючи ці цикли гегемонії, П. Дж. Тейлор стверджує, що зрештою Сполучені Штати втратять своє світове панування з тією самою неминучістю, як Нідерланди та Британія.

Як підкреслюють британські дослідники Баррі Бузан і Джордж Лоусон, нині «ера централізованого глобалізму добігає кінця... Причина цього – поширення сучасної цивілізації по всьому світу, що підриває розрив у могутності та владі між центром та периферією. Піднесення Китаю – символ цього процесу... Підсумки цього процесу – завершення епохи західної гегемонії, що тривала з другої чверті XIX ст. до першої чверті XXI ст. Світ переходить від епохи централізованого глобалізму до епохи децентралізованого глобалізму. Домінувати в сучасному світі одній наддержаві чи групі держав стає вже важко... Ця тенденція продовжуватиметься. Ядро системи розширюватиметься і стане менш західним. Децентралізований глобалізм створює основи нових міжнародних відносин, зовсім відмінних від глобального порядку центр-периферія двох минулих століть... У світі децентралізованого глобалізму буде кілька великих держав і багато регіональних держав і наддержав. Водночас проти XX в. його ідеологічний спектр буде дуже вузьким»³.

З точки зору дослідників, головним ідеологічним питанням, яке визначало геополітику XX ст., було «Капіталізм чи ні?». Після краху державного соціалізму та переходу Китаю та Росії на шлях розвитку капіталізму фундаментальне ідеологічне питання формулюється інакше: «Який тип капіталізму забезпечить стійке процвітання та як керувати відносинами між різними типами капіталістичного управління?»⁴

У сучасному світі універсального капіталізму автори виділяють за

¹ Layne Ch. The Unipolar Illusion: Why New Great Powers Will Rise. *International Security*. 1993. Vol. 17, No. 4. P. 5.

² Flint C., Taylor P.J. *Political geography : world-economy, nation-state, and locality*. Seventh ed. London ; New York : Routledge, Taylor & Francis Group, 2018. xiv, 376 p.

³ Buzan B., Lawson G. Capitalism and the emergent world order. *International Affairs*. 2014. Vol. 90, Issue 1. P. 74–75.

⁴ Ibid. P. 72.

особливостями управління чотири основні типи капіталізму: ліберально-демократичний, соціал-демократичний, конкурентно-авторитарний та державно-бюрократичний¹.

Ліберально-демократичний капіталізм, до якого автори відносять насамперед США, Велику Британію та інші англомовні країни, характеризується максимальною економічною автономією, мінімізацією втручання держави та демократичним управлінням. Починаючи з 1970-х рр. більшість країн, які представляють цей тип капіталізму, очолили рух від неокейнсіанства до неолібералізму. Неоліберали ратують за повне звільнення ринкових відносин від втручання держави та політичного контролю. Вони вважають, що дерегуляція, скорочення податків, стимулювання попиту та споживання через зростання кредитної заборгованості, усебічний та вільний розвиток фінансового сектору сприятимуть економічному зростанню. За задумом неолібералів, усе це звільняє підприємницьку ініціативу, яка сприятиме мобільності капіталу та прискорюватиме накопичення багатства.

Соціал-демократичний капіталізм представлений більшістю європейських держав, країн Південної Америки, Індією, Японією та Південною Кореєю. Він характеризується прагненням зберігати баланс між ринком, державою та демократією. Держава в цих країнах відіграє більшу роль, ніж у ліберальних капіталістичних державах. Вона прагне регулювати ринкові відносини, піклуватися не лише про забезпечення індивідуальних прав, а також і колективні зобов'язання та відповідальність, контролювати зростання соціальної нерівності.

Конкурентний авторитарний капіталізм, представлений такими країнами, як Малайзія, Сінгапур, Пакистан, Іран, Венесуела, Танзанія, Кенія та Росія, характеризується державним контролем над ринком та обмеженням демократичного управління. Стійкість цих режимів забезпечується завдяки успішному економічному розвитку, ефективністю інститутів (насамперед діяльністю політичної партії), ідеології (найчастіше це націоналізм), контролю над засобами масової інформації та репресіями. Історично розвиток капіталізму не був пов'язаний з демократією. І сьогодні багато країн, що розвиваються, включаючи «азіатських тигрів», Бразилію, Аргентину та інші латиноамериканські держави, надають перевагу авторитаризму демократії в перехідний

¹ Ibid. P. 72.

період свого розвитку.

Державно-бюрократичний капіталізм сповідують такі країни, як Китай, В'єтнам, більшість арабських монархій та деякі держави Центральної Азії. Він характеризується державним контролем над ринком та запереченням демократичного управління. Китайська економіка (як і інших країн цього типу) є поєднанням ринкових, соціалістичних і традиційних укладів. Щодо сфери прямих іноземних інвестицій та торгівлі, Китай – відкрита економіка. У країні активно діють безліч приватних, сімейних підприємств, великих приватних корпорацій. Водночас, використання основних економічних важелів є прерогативою держави та державних підприємств.

Останні два види капіталізму мають багато спільних проблем. Бюрократичний тип управління ускладнює зростання, конкуренцію та інновації. Бюрократія в авторитарних країнах більш схильна до корупції, що підриває ефективність капіталізму та легітимність режиму. Серйозною проблемою для авторитарних капіталістичних держав є вплив демократичних капіталістичних держав за умов глобалізації розвитку інформаційних технологій та наростання політизації власного населення. Щоб протистояти цьому впливу, Китай застосовує стратегію «блокувати та клонувати», забороняючи технології, які він вважає небезпечними, і водночас створює національні версії інформаційних мереж.

Проблема зростання соціальної нерівності притаманна всім типам капіталізму, проте в авторитарних режимах вона посилюється невідповідністю правлячої еліти перед суспільством. Наприклад, у Китаї коефіцієнт Джині, що показує рівень нерівності, становить 0,48, що на 50 % вище, ніж було на початку ринкових реформ. Цей показник набагато вищий за аналогічний показник у ліберальних капіталістичних країнах, наприклад, у США та Великій Британії, і вдвічі перевищує рівень нерівності, що існує в багатьох соціал-демократичних державах¹.

У найближчій перспективі можуть трансформуватися в найпотужніших гравців світової геополітики Китай та Індія. Вони домінували у світовій економіці в минулому, а незабаром, схоже, повернуть собі чільне місце в ній. За даними британського фахівця з економічної історії А. Меддісона, дві тисячі років тому частка Китаю та Індії у

¹ Buzan B., Lawson G. Capitalism and the emergent world order. P. 85.

світовій економіці складала 59 %¹. На той час населення Китаю становило 60 млн осіб, Індії – 75 млн; у Західній Європі проживало менше 25 млн.² Центр могутності світу був у Азії. Активний розвиток Західної Європи почався в першій половині II тисячоліття, коли її частка у світовій економіці зросла з 9 до 18 %³. За формулюванням індійського історика Діпака Лала, Китай та Індія отримали дуже багато надто рано і потрапили в «пастку рівноваги високого рівня»: починаючи з III ст. до н.е. до сучасної епохи дохід на душу населення у цих країнах залишався незмінним⁴.

Економічна могутність Китаю та Індії була втрачена до початку XIX ст., що відзначили А. Сміт та Дж. Мілль. У XX ст. сприйняття двох країн як центру злиднів поглибилося, загалом це так і було. Населення Китаю в якийсь момент перестало бути економічною перевагою, перетворившись на тягар. У 1400–1800 роках воно зросло з 65 млн до 400 млн осіб⁵. Економіка не встигала за зростанням населення, звідси спалахи голоду та соціальні заворушення. Відмова Китаю від західних технологій була інстинктивною та керованою зверху. У XIX ст. влада зробила спробу виправити становище шляхом політики «самопосилення», але ця політика не спрацювала.

Відносний занепад Індії прийнято пояснювати згубним впливом західного імперіалізму, але питання, наскільки Велика Британія експлуатувала Індію, є суперечливим. Націоналісти і марксистки доводять, що експлуатація була важкою: не випадково частка Індії у світовому промисловому виробництві у 1750–1900 рр. впала з 25 до 2 %⁶. Проте більшість сучасних істориків оцінюють роль Британії в цьому контексті менш однозначно. Промислова революція справді позбавила заняті мільйони ткачів, але це сталося б і без британського колоніалізму, а злиденна Індія, безумовно, не відповідала економічним інтересам Британії⁷.

Тому на початку 1970-х рр. частка Західної Європи у світовій економіці складала 26 %, США та Канади – 25 %, Китаю та Індії – менше 8 % (стільки ж, скільки в Японії)⁸.

Після революції 1949 р. КНР перейняла економічну політику СРСР і

¹ Smith D. *Dragon and Elephant: China, India and the new world order*. London: Profile books, 2007. P. 9.

² Ibid. P. 13.

³ Ibid. P. 13.

⁴ Lal D. *Unintended consequences: the impact of factor endowments, culture, and politics on long run economic performance*. Cambridge, Mass.: MIT press, 1998. x, 287 p.

⁵ Smith D. *Dragon and Elephant: China, India and the new world order*. P. 24.

⁶ Smith D. *Dragon and Elephant: China, India and the new world order*. P. 29.

⁷ Das G. *India unbound: From independence to the global information age*. London: Profile books, 2002. P. 66.

⁸ Smith D. *Dragon and Elephant: China, India and the new world order*. P. 33.

користувалася його допомогою. Проте реструктуризація економіки відбувалася повільно; сільське населення зростало надто швидко, і землеробство за ним не встигало. «Великий стрибок» та «культурна революція» відкинули економіку країни назад. Протягом 1950-х рр. ВВП Китаю на душу населення зростав загалом на 2,2 % на рік, у 1960-ті рр. – на 1,6 %, 1970-ті – на 1,8 %. Для порівняння: темпи зростання Японії протягом більшої частини 1950-х рр. становили в середньому 7 % на рік, а в 1960–1973 рр. перевищували 10 %¹.

Економічне піднесення Китаю почалося з реформ Ден Сяопіна. Вирішальним чинником, який спонукав керівництво КНР поглиблювати реформи, став крах СРСР. Причиною, через яку на Заході Китай стали сприймати не країною-ізгоем, а цінним економічним партнером, було те, що його економіка досягла критичної маси. З 1978 р. темпи зростання дорівнювали в середньому 9,5 % на рік². У 2001–2005 рр. на Китай припала третина світового економічного зростання. З 2000 р. внесок Китаю в зростання світового ВВП майже вдвічі перевищує внесок трьох інших найбільших економік, що розвиваються, – Індії, Бразилії та Росії – разом узятих. Унікальність Китаю полягає в тому, що він поєднує величезні запаси дешевої робочої сили з економікою, яка (для своїх масштабів) є надзвичайно відкритою у плані торгівлі та іноземних прямих інвестицій. Обсяг експорту та імпорту товарів та послуг становить 75 % ВВП Китаю, тоді як у Японії, Індії та Бразилії – лише 25–30 %³.

У промисловості одна з реформ полягала у створенні у 1980 р. чотирьох особливих економічних зон, де було скасовано тарифи та податки для залучення іноземних інвестицій. Через чотири роки такий статус надали 14 прибережним містам. У грудні 2001 р. Китай прийняли до СОТ. У 2004 р. експорт Китаю перевищив японський (593 млрд і 565 млрд дол. відповідно), поступаючись лише США та Німеччині. Частка Китаю у світовій торгівлі зросла до 6,5 %. За даними ОЕСР у 2004 р. Китай випередив США з експорту інформаційних та комунікаційних товарів (відповідно 180 млрд та 149 млрд дол.)⁴.

Спадщиною Мао була аграрна економіка зі злиднями та голодом. Аграрна

¹ Ibid. P. 51-52.

² Ibid. P. 39.

³ Smith D. Dragon and Elephant: China, India and the new world order. P. 40.

⁴ Ibid. P. 59.

реформа Ден Сяопіна позбавила злиднів десятки мільйонів людей. Завдяки системі сімейного підряду врожайність за шість років зросла на третину. У 1978–1985 рр. чистий дохід сільських домогосподарств на душу населення потроївся, склавши 400 юанів на рік; до 2001 р. він досяг 2366 юанів (300 дол.)¹. Незважаючи на побічні проблеми, зростання сільськогосподарського виробництва допомогло китайцям «вбити двох зайців». По-перше, воно створило надлишки продовольства; по-друге, дозволило багатьом селянам перебратися до швидко зростаючих міст. У результаті 1980–2003 рр. сільське населення Китаю скоротилося з 796 млн до 769 млн осіб (з 81 до 60 % населення). Міське населення з 1990 р. зросло з 222 млн до 524 млн.²

Незважаючи на змішаний характер китайського капіталізму, ринкові реформи були успішними. З 1979 р. середні щорічні темпи економічного зростання становили 9,9 %, а обсяг зовнішньої торгівлі збільшився у 100 разів. Китай подвоїв свій подушний дохід лише за 19 років (з 1971 по 1989 р.), тоді як іншим державам у ХІХ ст. на це потрібно було в середньому 70 років, а в ХХ ст. - 35 років. До 2030 р. Китай, ймовірно, стане найбільшою економікою світу³. До речі, ще у 2003 р. вийшов звіт *Goldman Sachs* з прогнозом економічного розвитку країн БРІК до 2050 р. Згідно з цим звітом, Китай до 2010 р. за ВВП повинен був обігнати Німеччину, близько 2016 р. – Японію, близько 2041 р. – США. Уникаючи звинувачень у лінійному проєктуванні нинішніх тенденцій на майбутнє, автори звіту передбачили уповільнення зростання Китаю, виходячи з досвіду розвинених країн у ХХ ст. До 2020 р. його економіка мала зростати приблизно на 5 % на рік, а до 2040-х років – на 3,5 %. До 2015 р. мали скоротитися й темпи інвестицій, знизившись до середнього показника по Азії у 30 % ВВП⁴. Рейтинг країни серед національних економік світу збільшився з дев'ятого у 1978 р. до другого у 2010 р.; його частка у світовому номінальному ВВП зросла з 2 % у 1980 р. до 18 % у 2021 р.⁵

Досягнення Китаю в соціально-економічній сфері вражають. Як заявив у 2005 р. президент Світового банку П. Вулфовіц, Східна Азія пережила найбільше зростання

¹ Ibid. P. 54.

² Ibid. P. 55-56.

³ Buzan B., Lawson G. Capitalism and the emergent world order. P. 83.

⁴ Smith D. Dragon and Elephant: China, India and the new world order. P. 102.

⁵ List of countries by GDP (nominal). URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_\(nominal\)](https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(nominal)) (accessed date: 23.10.2023).

багатства для найбільшої кількості людей за найкоротший час в історії людства. З 1980 р. на частку Китаю прийшлося 75 % зниження бідності у світі. У Китаї це особливо помітно в сільських районах, де за чверть століття кількість бідняків скоротилася з 250 млн до 26 млн осіб¹. За споживанням чотирьох із п'яти основних видів сировини та продовольства (зерно, м'ясо, сталь та вугілля, виняток – нафта) Китай уже обганяє США. У 2005 р. Китай спожив майже на 50 % більше зерна, ніж США, і вдвічі більше за м'ясо. Китай спалює третину вугілля у світі та є його найбільшим споживачем; Індія посідає третє місце². З 2010 по 2021 рр. кількість людей зі статками від 1 млн доларів у Китаї збільшилася в 163 рази - з 38 тисяч до 6,19 млн осіб³. Новий успішний середній клас Китаю є споживачем 12 % предметів розкоші у світі, поступаючись лише США та Японії. У 2003 р. середній клас країни становив п'яту частину населення (понад 250 млн осіб), але його частка зростає. Збільшується не лише експорт із Китаю, а й імпорт до Китаю (за останні роки – на 20–30 % щорічно)⁴.

З 2000 по 2022 р. військові витрати Китаю збільшилися майже в 24 рази (з 33,5 млрд дол. до 293 млрд дол.)⁵. Армія КНР вважається найбільшою за чисельністю у світі – понад два мільйони людей, посідає третє місце в рейтингу найсильніших, поступаючись США та РФ, при цьому за оборонним бюджетом - друге місце у світі. Народно-визвольна армія Китаю має в своєму розпорядженні великі сухопутні війська чисельністю в мільйон осіб, на озброєнні яких перебуває 6740 танків (3400 сучасних) та інша бойова техніка. ВПС мають на озброєнні 4000 бойових літаків. У складі ВМС 350 бойових кораблів (у США 293, щоправда, більше авіаносців). Ракетні війська мають арсенал понад 10 тис. боєзарядів⁶.

Китайські автори спростовують агресивні та гегемоністські амбіції своєї країни. На їхню думку, Китаю в найближчому майбутньому не слід кидати виклик ні наявному глобальному порядку, ні сучасній системі надання допомоги⁷, ні США⁸, тому що це

¹ Smith D. Dragon and Elephant: China, India and the new world order. P. 115.

² Ibid. P. 215.

³ Global Wealth Report 2022. *Credit Suisse*. URL: <https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html> (accessed date: 23.10.2023).

⁴ Smith D. Dragon and Elephant: China, India and the new world order. P. 227.

⁵ Buzan B., Lawson G. Capitalism and the emergent world order. P. 88; List of countries by military expenditures. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_military_expenditures (accessed date: 23.10.2023).

⁶ Сокирко В. Армии Китая приказали быть готовой к боевым действиям. *Газета.ру*. 25 сентября 2022. URL: <https://www.gazeta.ru/army/2022/09/25/15516133.shtml> (дата обращения: 23.10.2023).

⁷ Huang M., Hu J. Foreign aid study: Chinese schools and Chinese points. *The Pacific Review*. 2020. Vol. 33, Issue 3–4. P. 532.

⁸ Wang D., Meng W. China debating the regional order. *The Pacific Review*. 2020. Vol. 33, Issue 3–4. P. 501.

приведе до серйозних економічних та інших ризиків, створить ситуацію напруженості та викличе дестабілізацію світової політичної системи. Хоча китайських учених турбує домінування західних концепцій та ідей, тому вони наполягають на виробництві та просуванні «здорових альтернативних китайських точок зору»¹, причому під «нездоровими» маються на увазі ідеї, які просувають США та європейські країни.

У найближчому майбутньому ми можемо очікувати від Китаю пропозицій щодо «м'якої» реконструкції глобальної системи управління на його користь, більшої кількості глобальних ініціатив, а також активнішого експорту нормативних концепцій та теорій.

Що стосується Індії, то за часів Неру (1947–1964 рр.) економіка Індії розвивалася невисокими темпами. Якщо середні темпи зростання Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру, Малайзії та Гонконгу становили 7–9% на рік, то Індії у 1950–1980 роках – лише 3,5 %². До світових економічних потрясінь 1970-х років економіка Індії прийшла в тяжкому стані. За 30 років частка індійців, які офіційно жили за межею бідності, не змінювалася, становлячи 55 %³. За даними МВФ, у 1990-ті роки ВВП Індії зростав на 6,2 % на рік, а ВВП душу населення – на 4,4 %. Проте зростання намітилося вже у 1980-ті роки (показники відповідно 5,9 та 3,8 %) ⁴.

Якщо заслуга виведення Китаю на шлях реформ належить Ден Сяопіну, то в Індії аналогічні постаті на початку 1990-х рр. – прем'єр-міністр Памулапарті Венката Нарасімха Рао та міністр фінансів Манмохан Сінгх. Реформи склалися з двох частин: лібералізація зовнішньої торгівлі та потоків капіталу та дерегуляція внутрішньої економіки. Рао і Сінгх визнали, що проблеми платіжного балансу Індії зумовлені провальною стратегією імпортозаміщення. Уряд знизив тарифи до 25–30 % та ініціював нову експортну політику.

За період з 2000 до 2017 рр. економіка Індії зросла в 3,3 рази. Середньорічний темп приросту реального ВВП Індії становив 7,1 %⁵. За показником ВВП Індія вже обійшла Велику Британію – на 2022 р. він становить 3,534 трлн дол. США (п'ята

¹ Xiao R. Grown from within: Building a Chinese school of international relations. *The Pacific Review*. 2020. Vol. 33, Issue 3–4. P. 392.

² Smith D. *Dragon and Elephant: China, India and the new world order*. P. 75.

³ Ibid. P. 76.

⁴ Ibid. P. 80.

⁵ Лиснянская В. Экономика Индии: рост, структура, особенности. РБК: 16.12.2022. URL: <https://trends.rbc.ru/trends/social/62b9b3b59a7947336eed1321> (дата обращения: 23.10.2023).

економіка світу). Країна заявила про себе як одного з лідерів світового ринку у сфері аутсорсингу виробництв, інформаційних та фінансових послуг. З початку XXI ст. експорт Індії зріс у 9 разів. Понад 70 % його посідає промислова продукція, а саме нафтохімічна діамантова, ювелірна промисловість та легкове автомобілебудування. Ключовими ринками збуту індійської продукції залишаються країни ЄС та США, 17 % та 16 % відповідно¹.

На сільське господарство та пов'язані з ним сектори припадає 16 % ВВП Індії, а зайнято тут майже 44 % населення. На перший погляд, сільському господарству є чим пишатися. У другій половині XX ст. виробництво зернових зросло з 121 кг на особу на рік до 191 кг. Проте внесок сільського господарства у темпи економічного зростання Індії становить лише 1–2 % на рік. Третина дітей народжуються з недостатньою вагою, а кожен десятий помирає, не досягнувши п'яти років. На Індію припадає понад п'ята частина світової бідноти (ті, хто живе менш ніж на долар на день)². Найважливішою перевагою Індії залишається її населення. 70 % індійців – молодші за 36 років. До 2025 р. частка працездатного населення перевищить 2/3³.

Загальна чисельність збройних сил Індії становить 1,325 млн осіб, що робить Індію третьою за розміром збройних сил країною у світі. Також у неї третій за розміром оборонний бюджет – 76,6 млрд дол.⁴. Згідно з даними бюлетеня «The Military Balance 2022», на озброєнні індійської армії перебувають 3097 танків (індійський «Арджун», модифікації радянських і російських Т-72 і Т-90), 2500 БМП, 336 БТР, 9684 артилерійських гармат, 275 багатоцільових вертольотів. Флот Індії нараховує 14 підводних човнів (російська К-152 «Нерпа» (Chakra), німецька Shishumar (тип 209), індійська NS Sindhughosh (S55), 28 військових кораблів (серед них – авіаносець «Вікрамадітья»), 13 фрегатів, 108 патрульних кораблів, 10 десантних суден, 31 корабель підтримки. На озброєнні ВПС країни є 849 бойових літаків, серед них – 62 винищувачі МіГ-29, 117 літаків наземної атаки «Ягуар», 561 винищувач-бомбардувальник, 339 тренувальних, 3 розвідувальні літаки. Повітряні сили також мають у своєму розпорядженні 19 вертольотів наземної атаки Мі-35, 387

¹ Лиснянская В. Экономика Индии: рост, структура, особенности.

² Smith D. Dragon and Elephant: China, India and the new world order. P. 152.

³ Ibid. P. 183.

⁴ List of countries by military expenditures.

багатоцільових та 56 транспортних вертольотів¹.

Аналіз стану справ у найближчих за потенціалом країн світу, що є представниками незахідних цивілізацій, дозволяє нам зробити припущення: скоріше за все, за відсутності глобальної внутрішньої кризи США залишатимуться лідером сучасного світового порядку найближчі 20–30 років XXI століття.

Але треба враховувати те, що найважливішою особливістю нинішнього стану міжнародного середовища є наростання турбулентності, що викликається комплексом взаємопов'язаних причин – різноспрямованістю дій безлічі акторів, соціальними та міжнародними конфліктами, що частішають, ситуаціями хаосу та невизначеності, світоглядними протистояннями, поширенням настроїв розгубленості та тривоги².

Визначимо явища та чинники, що прямо чи опосередковано призводять до збільшення турбулентності сучасного світового порядку, дестабілізації та підриву відносної геополітичної стабільності, а також до загрози руйнації всього модусу буття людства у можливих війнах майбутнього.

1. *Конкуренція держав ліберально-демократичного та соціал-демократичного капіталізму з державами конкурентно-авторитарного та державно-бюрократичного капіталізму.* Це зіткнення авторитаризму з демократією проблемно відбивається на світовій політиці: ігноруються вимоги глобального суспільства в питаннях виживання людства, тимчасово реставруються тоталітарні режими, виникає брак компетентної та відповідальної адміністрації, постійно продукуються корупційні скандали в міжнародних структурах, ігноруються норми міжнародного права, постправа домінує як у внутрішньодержавному, так і в зовнішньому інформаційному середовищі тощо³.

2. *Порушення режиму нерозповсюдження ядерної зброї та поява нових ядерних держав, створення регіональних ядерно-силових балансів.* Сьогодні у світі дев'ять країн мають ядерну зброю: Росія – 5 977, США – 5 428, КНР – 350, Франція – 290, Велика Британія – 225, Пакистан – 165, Індія – 160, Ізраїль – 90, КНДР – 20 ядерних

¹Волуйская М. Вооруженные силы Индии и Пакистана: сравнение. *Аргументы и факты*. 27.02.2019. URL: <https://fb.ru/article/457584/indiyskaya-armiya-yadernoe-voorujenie-indii-sostav-voorujennyih-sil-indii> (дата обращения: 23.10.2023).

²Герасіна Л.М., Требін М.П. «Злами світосистеми»: глобальні зрушення та гібридні виклики. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2020. № 4 (47). С. 72-93.

³ Требін М.П., Чернишова Т.О. Боротьба за свідомість людей в епоху постправди. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2021. № 3 (50). С. 153-171.

боєголовок. Всього на планеті нараховується 12 705 ядерних боезарядів¹, яких достатньо, щоб перетворити Землю на міфічну планету Фаєтон. Тому велике занепокоєння викликають у всіх на планеті постійні загрози використати тактичну ядерну зброю росіянами на теренах України, або більш безглузді заяви про знищення Лондону, Америки тощо завдяки «зброї, яка не має аналогів».

3. *Неефективні спроби укладання міжнародних всеосяжних угод із заборони мілітаризації космосу, що створює можливість розгортання гонки космічних озброєнь та потенційного підриву міжнародної стабільності внаслідок військової переваги окремих держав у космосі.* Досвід війн ХХ ст. свідчить, що будь-яка нова сфера діяльності людини перетворюється на сферу збройної боротьби за наявності трьох основних передумов. Перша – стан науки і техніки, економіки і соціальних умов дозволяє створювати сили та засоби для всебічного опанування нової сфери. Друга – нова сфера забезпечує ефективніше вирішення наявних і якісно нових завдань збройної боротьби. Третя – кількість сил і засобів для розв’язання самостійних стратегічних завдань є достатньою. Усім цим вимогам поки що відповідає лише наземна сфера. Тому сьогодні головною сферою збройної боротьби залишається суходіл, де базуються й діють не лише сухопутні та основна частина військово-повітряних сил, але також частина сил і засобів флоту. Вочевидь, найближчим часом на сферу збройної боротьби перетвориться навколосемний космічний простір². Можливим є перехід від використання його у виключно забезпечувальних цілях (розвідка, зв’язок, навігація), характерних для сьогодення, до активних дій наступального та оборонного характеру в майбутньому. Інноваційні системи озброєння, розташовані на космічних бойових платформах, найближчим часом можуть стати новим засобом ведення сучасної війни, а це передбачає застосування ударних сил та засобів космічного базування в нових формах.

4. *Однією з деструктивних мегатенденцій сучасного глобалізованого світу є процес інтенсивної криміналізації суспільних відносин, що набуває в наш час міжнародного характеру у вигляді глобалізації злочинності.* Набуття національною

¹ SIPRI Yearbook 2022: Armaments, Disarmament and International Security. Oxford: Oxford University Press, 2022. P. 342.

² Самусь М. Космос як сфера військової діяльності. До чого готується НАТО. *УНІАН*, 21.11.2019. URL: <https://www.unian.ua/politics/10763135-kosmos-yak-sfera-viyskovoji-diyalnosti-do-chogo-gotuyetsya-nato.html> (дата звернення: 23.10.2023).

злочинністю транснаціональних форм та утворення міжнародних злочинних організацій (завдяки глобалізації політичних зв'язків, економічних і комерційних стосунків, міграційних процесів та інформаційних потоків, через «економічний шпіонаж» і конкуренцію в найприбутковіших галузях і технологіях, безпрецедентне поширення ринку перевезень і туризму) стало сьогодні критично-ризиковою глобальною тенденцією світового розвитку. Інтернаціоналізація організованої злочинності є найпомітнішою в поширенні ринків збуту наркотиків, незаконної торгівлі людьми, дітьми (та їх вилученими органами), зброєю, радіоактивними речовинами, викраденими цінностями тощо, які постачаються через мережу злочинних комерційних організацій. Обсяг подібних злочинних угод складає сотні мільярдів доларів, що перевищує національні бюджети багатьох держав. Таким чином, міжнародні злочинні об'єднання становлять глобальну загрозу не одній, а більшості країн світу, перешкоджають нормальному міжнародному співробітництву, руйнують довіру до ефективності правоохоронної діяльності, загрожують законним інтересам і правам громадян будь-якої держави. Це обумовило появу нових складних проблем для наукової спільноти¹: наприклад, усвідомлення того, яким чином відбуватиметься об'єктивний процес криміналізації соціальних відносин за умов прогресуючої глобалізації світу; як у подальшому розвиватиметься сама глобалізація під впливом злочинності, що інтенсивно зростає; чи можна передбачити та виробити адекватну систему запобігання таким глобальним загрозам, як міжнародний тероризм, транснаціональна злочинність, не порушуючи при цьому законні права та свободи громадян тощо. Наукові дослідження обґрунтовують специфічний, дуалістичний вплив глобалізації (ескалація злочинів і посилення боротьби з ними) на процеси транснаціональної та національної злочинності, що виявляється в таких кримінологічних аспектах²: високий рівень і специфічна структура злочинності у світі в цілому та в окремих країнах; зміна сукупності глобальних причин і умов зростання злочинності та її окремих різновидів; «космополітична» трансформація особистості

¹ Вербенський М.Г. Транснаціональна злочинність : монографія / Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Дніпропетровськ: Ліра, 2009. 356 с.; Герасіна Л.М., Требін М.П. Деструктивні мегатенденції сучасності: глобальний конфлікт, глобалізація злочинності, міжнародний тероризм. *Український соціум*. 2008. № 4 (27). С. 140-148; Жаровська Г.П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія: монографія / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці : ЧНУ : Рута, 2018. 567 с. та ін.

² Берест Г.С. Організована злочинність і тероризм. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2008. Вип. 18. С. 21-26 та ін.

сучасного злочинця, який має пристосовуватись до транснаціональних умов діяльності; поява нових форм і видів суспільно небезпечної діяльності в глобально взаємозалежному світі; активна транснаціоналізація злочинності, особливо організованої та терористичної; вимушене розширення специфічної сфери злочинного в кримінальному законодавстві деяких країн; інтенсивний розвиток міжнародного співробітництва правоохоронних структур у боротьбі з транснаціональною злочинністю; вплив глобальних процесів на зміст та організаційно-правові заходи держав із запобігання й припинення злочинності. Транснаціональна злочинність наскрізно пов'язана з різними складовими глобалізації, а це означає, що економічні, політичні, культурно-туристичні, екологічні, спортивні та інші напрями глобального розвитку можуть бути криміналізовані, а відтак потенційно сприяти міжнародній і національній злочинності. Отже, в аспекті криміналізації ряду світових макропроцесів, глобалізація лишається багатозначним і небезпечним явищем; крім того, зростаюча криміногенність глобалізованого світу, на жаль, поки що значно перевищує антикриміногенні можливості держав і відповідних фахових міжнародних установ, що сприяє турбулентності сучасного світу.

5. *Найнебезпечнішим чинником турбулентності сучасного світового порядку залишаються збройні конфлікти, війни*¹. Влучно про сутність війни в сучасних умовах висловилися керівники Московського державного лінгвістичного університету: «Війни протягом історії нинішньої глобальної цивілізації зумовлені переважно безпосередньо економічними інтересами, а ідеологічні конструкції були покликані приховати за словами про високі ідеали примітивне бажання пограбувати, поневолити сусідів або очистити від них територію, на якій надалі мали намір жити самі агресори»². Це було надруковано ще у 2016 р., після захоплення Криму, попереду була СВО Росії і як «чудово» її сутність розкрили ці люди. Усе чітко і ясно, замість безглузвих «денацифікації», «демлітаризації», «десатанізації» тощо – «примітивне бажання пограбувати, поневолити сусідів або очистити від них територію».

6. *Зміна самого «обличчя» сучасної війни, характеру та тенденцій збройної*

¹ Требін М. П. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія: філос.-політолог. студії*. 2015. Вип. 6. С. 89–98.

² Касюк А.Я., Манохин И.В., Харичкин И.К. Глобализация и новый мировой порядок. *Вестник Московского государственного лингвистического университета. Общественные науки*. 2016. Вып. 10 (749). С. 175.

боротьби, що детерміноване революцією у військовій справі¹. Ідеться про розширення спектру застосовуваних засобів збройної боротьби, серед яких істотно зростає значення зброї на нових фізичних принципах, а також гіперзвукової, високоточної, електромагнітної, лазерної, інфразвукової, кіберзброї, інформаційно-керуючих систем, безпілотних літальних та автономних морських апаратів, роботизованих комплексів військового призначення, штучного інтелекту в системах підтримки прийняття рішень, управління військами (силами) та озброєнням, військової та спеціальної техніки; поширення ракетних технологій, набуття новими країнами носіїв середньої та великої дальності для доставки ядерних та неядерних боєприпасів, потенційного завдання стратегічної неприйнятної шкоди широкому колу світових та регіональних держав; розробка надточних і потужних систем неядерних озброєнь, здатних забезпечити вирішення завдання стратегічного ураження противника без використання зброї масового знищення.

7. Розширення застосування терористичних методів у світовій політиці, поява держав-терористів, таких як РФ, що порушують усі чинні норми міжнародного права. Сучасному міжнародному тероризму притаманні нові риси: відбувається формування глобальних терористичних мереж і керівних центрів, що здійснюють підготовку терористичних актів і координацію дій окремих виконавців; створюється інфраструктура терористичних угруповань, зокрема інфраструктура фінансування терористичних акцій; формується тенденція до проведення масштабних акцій, що набувають характеру диверсійно-терористичної війни, з метою створення атмосфери загального страху, збудження антиурядових настроїв в суспільстві для успішної боротьби за вплив і владу; відбувається зрощення терористичних угруповань з організованою злочинністю (насамперед з угрупованнями, що спеціалізуються на торгівлі наркотиками та зброєю); активізується проникнення терористів і їхніх посібників у державні та громадські структури; виникає зв'язок між тероризмом і кібербезпекою, конфронтація переноситься в кіберсферу².

Окрім вищезазначеного, можна визначити ще декілька загроз виживанню

¹ Требін М. П., Чернишова Т. О. Еволюція війн крізь призму революцій у військовій справі. *Науково-практична конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»*: тези доповідей, 30 червня 2017 р. Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2017. С. 16-21.

² Современный терроризм: учебное пособие для высшей школы / Под общ. ред. проф. Горлача Н.И. и проф. Требина М. П. Харьков: Тимченко, 2006. С. 178-180.

людства й руйнації сучасного світового порядку¹: зміни клімату; руйнування екосистем і скорочення біорізноманіття; скорочення ресурсів, у тому числі водних; зростання продовольчої незахищеності та зниження якості харчування; поява небезпечних нових технологій; перенаселення планети; хімічне забруднення; пандемії нових захворювань; нездатність зрозуміти ризики, їхнє заперечення та дезінформація.

Таким чином, турбулентність як найвпливовіша характеристика сучасного світопорядку живиться джерелами геополітичної, економічної, технологічної, культурної, релігійної, військової тощо природи. Це руйнує порядок та структури глобального управління, створюючи ситуацію постійних змін та нестабільності у світовій політиці, сприяє виникненню збройних конфліктів і війн. Турбулентність і в майбутньому, ймовірно, визначатиме світополітичну динаміку, що пов'язано як зі збереженням та розширенням ролі основних названих джерел нестабільності, так і з активізацією нових. Усе це актуалізує теоретичне осмислення та прикладний аналіз турбулентності у світовій політиці, у тому числі для вироблення механізмів мінімізації негативного впливу нестійкої світополітичної динаміки, блокування детермінант війн і збройних конфліктів.

¹Ten threats to humanity's survival identified in Australian report calling for action. URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/22/ten-threats-to-humanitys-survival-identified-in-australian-report-calling-for-action> (accessed date: 23.10.2023).

ТРЕНДИ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ У ВІЙНАХ ХХІ СТОЛІТТЯ

*М.П. Требін
Т.О. Чернишова*

Лиха, породжені війнами та збройними конфліктами, здавна не полишають людство. Змінюються часи, але незмінним компонентом людського буття залишається війна. Вона супроводжує соціальний розвиток: зростання стратифікованих групових структур, осілий спосіб життя, сільське господарство, промислове виробництво, соціальні ієрархії, поділ праці тощо.

Найміцніше поширення воєн пов'язане з появою перших стабільних, територіально орієнтованих форм політичного устрою – вождівств, міст-держав і, нарешті, давніх імперій, які міцно вкоренилися за останні 12 тис. років. Сучасні дослідники виділяють кілька періодів революційного зростання воєнних дій, починаючи з південної Месопотамії наприкінці IV – початку III тис., східного Середземномор'я та Китаю наприкінці I тис. до н.е., а також зростання кількості воєн в Європі між 1500-ми та 1945 рр.¹. У всіх трьох періодах можна спостерігати міцний взаємозв'язок між війною, розвитком держави та соціальними трансформаціями. Цей зв'язок зумовив безпрецедентні соціальні зміни у військовій (чисельність армії, виробництво зброї), суспільній (урбанізація, технологічні винаходи, перехід до масового виробництва в сільському господарстві й далі в промисловості) та політичній (значна політична централізація, розширення впливу інфраструктури) сферах. Безпосереднім результатом таких змін стала ескалація воєн, оскільки держави, що постійно розширюються, намагалися встановити регіональні гегемонії та/або запобігти перетворенню інших таких держав на нових політичних гегемонів². Безумовно, людство завжди сподівалося, що війни зникнуть як явище. П. Сорокін свого часу писав: «...сонм порожніх і неவிбагливих, поверхневих і незграбних теорій свідчив про зникнення війни з людської історії, про наближення часів, коли вівці обіймуться з вовками у світі «взаєморозуміння» і «співпраці в усьому світі», коли зброю буде

¹ Malešević S. The sociology of war and violence. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2010. x, 363 p.

² Levy J. S., Thompson W. R. The arc of war: origins, escalation, and transformation. Chicago : Univ. of Chicago Press, 2011. 282 p.

перероблено на електричні тостери, ключки для гольфу та радіоприймачі... Деякі навіть ... заявляли, що війна, без сумніву, зникає мірою того, як ми рухаємося від амеби до цивілізації гомосап'єнс»¹. У цьому контексті сучасний період не є фіналом історії воєн. Про це свідчать події в Україні, що розпочалися 2014 р. з анексії Криму та окупації частини Донбасу РФ та перетворилися на звичайну війну XXI ст. 24 лютого 2022 р. За словами канадсько-американського дослідника С.А. Пінкера, «...більшість із нас, включаючи Вас, любий читачу, створені для насильства»², тому феномен війни, тренди збройної боротьби залишаються в нашому бутті та потребують всебічного аналізу.

З моменту зародження людства війна і мир, конфлікт і насильство, армія та збройні сили завжди, явно чи латентно, були предметом наукових досліджень. Зусиллями багатьох мислителів починаючи з давніх часів (Сунь-Цзи, У-Цзи, Геракліт, Аппіан, Флавій Вегетій Ренат), Відродження (Н. Макіавеллі), Нового часу (К. фон Клаузевіц, А. Жоміні) і сучасності (Б. Александер, М. Дейві, М. Калдор, М. ван Кревельд, П. Кумар, Ч. Москос, І. Рамоне, А. Сінгх, В. Сліпченко, Е. Тоффлер, Ю. Чіфу, М. Яновіц та ін.) було виявлено, описано й обґрунтовано сутнісні ознаки війни, її закони, мінливі зміст і форми³. Активними дослідниками феномену війни, її законів, причин виникнення, мінливого змісту та різноманіття форм є також і українські вчені В. Горбулін, О. Данильян, І. Денисенко, О. Дзьобань, Р. Додонов, Н. Кравченко, В. Кротюк, Є. Магда В. Мандрагеля, Б. Парахонський, О. Панфілов, Г. Перепелиця, І. Рущенко, В. Смоляннюк, В. Телелім, М. Требін, Г. Яворська та ін.⁴). Але війна, як і

¹ Sorokin P. A. Social and Cultural Dynamics : in 4 vol. Vol. 3. New York : American Book Co., 1937. P. 360-361.

² Pinker S. The better angels of our nature: why violence has declined. New York : Viking, 2011. P. 483.

³ Battle ready for the 21st century / edited by Lieutenant General A.K. Singh & Brigadier Narender Kumar. New Delhi : Pentagon Press LLP, 2021. xii, 284 p.; Choreographies of 21st century wars / edited by Gay Morris and Jens Richard Giersdorf. New York, NY : Oxford University Press, 2016. ix, 369 p.; Freedman L. The future of war: a history. New York: Public Affairs, 2017. xxi, 376 p.; Gautam P. K. Operational lessons of the wars of 21st century. New Delhi : Institute for Defence Studies & Analyses, 2013. 95 p.; Kaldor M. New & old wars : organized violence in a global era. Third ed. Stanford, California : Stanford University Press, 2012. xii, 268 p.; Lyall J. Divided armies : inequality and battlefield performance in modern war. Princeton : Princeton University Press, 2020. xvii, 508 p.; Ramonet I. Wars of the 21st century : new threats, new fears / translated by Julie Flanagan. Melbourne ; New York : Ocean Press, 2004. 181 p.; Simons G., Chifu I. The changing face of warfare in the 21st century. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018. x, 277 p.; Singh A. A spectrum of modern warfare / edited by A.K. Sharma. New Delhi : Pentagon Press, 2013. xiv, 260 p.; Toffler A., Toffler H. War and anti-war : survival at the dawn of the 21st century. Boston : Little, Brown, 1993. xiii, 302 p.; Van Creveld M. More on war. Oxford : Oxford University Press, 2017. x, 219 p. та ін.

⁴ Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс : монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків : ФОП Федорко М. Ю., 2021. 558 с.; Гібридна війна: in verbo et in praxi: [колект. монографія] / [О. Базалук та ін ; під заг. ред. проф. Р.О. Додонова]. Вінниця : Нілан, 2017. 411 с.; Горбулін В. Як перемогти Росію у війні майбутнього. Київ : Брайт Букс, 2021. 243, [4] с.; Кравченко Н. Б. Гібридна війна Росії проти України (1991-2021 рр.): монографія. Київ : НУБіП України, 2022. 157 с.; Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Віват, 2015. 302, [1] с.; Мандрагеля В. А. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз / Нац. акад. оборони України, Ін-т вищ. освіти АПН України.

будь-яке інше суспільне явище, змінюється з часом, виникають нові тенденції збройної боротьби, які потребують фундаментального дослідження, оскільки ті стратегії, що використовувалися у війнах минулого, можуть виявитися недостатньо ефективними або непрацездатними в майбутньому.

Наша мета – розглянути тренди збройної боротьби у воєнних конфліктах і війнах найближчого майбутнього.

Німецький військовий теоретик та історик, генерал-майор пруської армії Карл фон Клаузевіц (1780–1831) у передмові до найвідомішої своєї книги «Про війну» писав: «Між двома народами, двома державами може виявитися така напруженість відносин, така сума ворожих елементів, що самий незначний політичний привід викличе напругу і зумовить справжній вибух, приведе до війни»¹ й акцентував увагу саме на насильницьких засобах. «Війна, – зазначав учений, – як політичний акт, а й справжнє знаряддя політики, продовження політичних відносин, проведення їх тільки іншими засобами, специфічними засобами ведення війни (зброєю) ... війна лише засіб, і ніколи не можна мислити засіб без мети»². Далі робить заключний висновок: «... війну ми повинні розуміти за всіх обставин, не як щось самостійне, а як знаряддя політики, тільки при такому уявленні про війну можна не впасти в протиріччя з усією військовою історією»³. Водночас К. фон Клаузевіц не вважав кровопролиття й застосування збройної сили обов'язковими ознаками війни та справедливо зазначав, що війна є зброєю політики; вона неодмінно має відбивати характер останньої. Він допускав, що доведеться, хоч-не-хоч, дійти до визнання таких воєн, які полягають тільки в погрозі супротивнику, і що ведення їх припускає використання тільки політичних та інших невоєнних засобів. У цьому К. фон Клаузевіц виявився солідарним з відомим китайським полководцем і військовим теоретиком Сунь-Цзи, який ще в VI–V ст.ст. до н. е. зазначав: «найкраща війна – розбити замисли супротивника; затим – розбити його

Київ, 2003. 570 с.; Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. 560 с.; Панфілов О. Ю. Збереження гомеостазису суспільства в умовах системних трансформацій: силовий аспект : монографія. Харків : Майдан, 2007. 360 с.; Перепелиця Г. М. Україна – Росія. Війна в умовах співіснування : монографія / Foreign Policy Research Institute. Київ : Стилос, 2017. 879 с.; Руценко І. П. Війна цивілізацій. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 434 с.; Смолянук В. Ф. Військова могутність України. Теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років). Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2000. 466 с.; Требин М. П. Войны XXI века. Москва : АСТ ; Минск : Харвест, 2005. 608 с. та ін.

¹ Клаузевіц К. фон. Природа війни : [уривки з трактату «Про війну»] / уклад. Герасимов Р. М. Харків : Віват, 2018. С. 7.

² Клаузевіц К. фон. Природа війни. С. 14.

³ Там само. С. 15.

союзи; потім – розбити його війська»¹. Тобто феномен війни постійно трансформується разом зі змінами, що відбуваються у світі. І це треба враховувати під час осмислення трендів збройної боротьби в майбутньому.

Які ж основні тенденції збройної боротьби майбутнього ми можемо окреслити? З нашої точки зору, їх декілька і вони мають величезне значення для підготовки країни до відбиття можливої агресії в майбутньому й перемоги в нинішньому збройному протистоянні.

По-перше, ретроспективний погляд на еволюцію військового мистецтва свідчить, що траєкторія його розвитку являє собою освоєння простору, у якому здійснюється постійно розширювана збройна боротьба. Це розширення мало місце від стратегії генеральної битви в одній точці (епоха наполеонівських воєн) до лінійної стратегії (з другої половини ХІХ ст. до середини 1930-х рр.), а далі – до глибокої операції на континентальному театрі воєнних дій (Друга світова війна) та об'ємної (повітряно-космічної, повітряно-наземної і наземно-морської) операції початку ХХІ ст. Тобто на зміну традиційним воєнним діям, суворо розподіленим за фізичними сферами, прийшли об'ємні, що проводяться одночасно в усіх сферах протиборства, у значно розширеному просторово-часовому континуумі. Тут запроваджується принцип «багатосферності», який у перспективі отримає подальший розвиток.

Багатосферність в єдиному бойовому просторі реалізовуватиметься дистанційним зниженням потенціалу противника на будь-якому віддаленні від своєї території шляхом синхронного нанесення з різних напрямів глобальних ударів високоточною зброєю різного базування, а також функціональним програмно-апаратним впливом. Тому головні цілі для поразки обиратимуться не в тактичній, а в оперативно-стратегічній та стратегічній глибині. Проте бойові дії в безпосередньому зіткненні з противником, хоч і набудуть швидкоплинного характеру, проте збережуть своє значення. Тому сили загального призначення посядуть відповідне місце у війнах майбутнього.

Основний удар по супротивнику, нанесення йому істотного збитку в сучасних

¹ Сунь-цзи. Мистецтво війни / переклад Григорія Латника. Київ: Арії, 2014. С. 24-25.

війнах, очевидно, буде здійснюватися військово-повітряними силами¹. Про це свідчить, зокрема, досвід бойових дій у Перській затоці, Югославії, Північному Кавказі, Афганістані, Іраку, Сирії, Україні. Так, протягом 78-добової операції НАТО проти Югославії було задіяно 1150 літаків НАТО, які зробили 38 000 вильотів, з них 14 000 – бойових. У ході операції «Союзницька сила» на Югославію було скинуто близько 37 000 боєприпасів різного типу². Саме успіхи військово-повітряної кампанії визначили згоду уряду Слободана Мілошевича з умовами НАТО. Значення повітряного простору для досягнення стратегічних цілей підтверджує й російсько-українська війна.

Експерти (К. Вайнбергер, К. Грей, Дж. Екстрім, Д. Кортрайт, М. О'Хенлон, М. Раймашевські, К. Уолл, Р. Фейрхарст, П. Швейцер та ін.³) вважають, що ведення бойових дій сухопутними військами буде істотно ускладнюватися наявністю в потенційних супротивників перспективних засобів завдання ударів на велику глибину в усіх сферах (міжконтинентальні малопомітні бомбардувальники, літаки – носії ударних безпілотних летальних апаратів (БПЛА), кораблі-арсенали, наземні ракетні комплекси великої дальності, трансатмосферні засоби та бойові супутники, оснащені зброєю класу «космос – земля»). Це виразиться в безперервному «виснажливому» впливі на війська під час бойових дій і призведе до зниження їхньої ефективності. Разом з тим застосування нелінійної побудови бойових порядків, їх потайність і мобільність дозволять малим розосередженим підрозділам легко ухилятися від бою, унаслідок чого класичні наземні операції більше нагадуватимуть партизанську війну високої інтенсивності.

На думку західних військових аналітиків (С. Бланк, П. Берген, Р. Бетман, Дж. Бурда, Л. Грінтер, М. Макнейлі, Д. Ротенберг, Б. Шнайдер та ін.⁴), перспективним засобом у майбутньому можуть стати автоматизовані ракетні системи, що доставляються повітрям та розгортаються у віддалених районах та істотно доповнюють

¹ Global air power / edited by John Andreas Olsen. Washington, D.C. : Potomac Books, 2011. xix, 539 p.; Military strategy, joint operations, and airpower : an introduction / Ryan Burke, Michael Fowler, Kevin McCaskey, editors. Washington, DC : Georgetown University Press, 2018. xv, 325 p.; Kainikara S. Air power in the 21st century: enduring trends and uncertain futures. *Australian Defence Force Journal*. 2018. Issue No. 204. P. 15-21 та ін.

² Serbia marks another anniversary of NATO attacks. *B92*. March 24, 2015. URL: https://www.b92.net/eng/news/politics.php?yyyy=2015&mm=03&dd=24&nav_id=93575 (accessed date: 02.11.2023).

³ Gray C. H. Peace, war, and computers. New York : Routledge, 2005. xxi, 213 p.; O'Hanlon M. E. The future of land warfare. Washington, D. C.: Brookings Institution Press, 2015. 254 p. та ін.

⁴ Battlefield of the Future: 21st Century Warfare Issues / edited by Barry R. Schneider and Lawrence E. Grinter. Maxwell Air Force Base, Ala. : Air University Press, 1995. vii, 279 p.; McNeilly M. Sun Tzu and the art of modern warfare. New York : Oxford University Press, 2015. x, 311 p. та ін.

можливості багатофункціональних високоточних ударних комплексів далекої дії та надзвичайно ускладнюють для супротивника завдання заволодіння територією. Ракети збільшеної дальності, що використовуються в цих системах, будуть одержувати цілевказівки та команди з БПЛА або від наземних сил. Ці засоби можуть також надати унікальні можливості для передового розгортання (автономність стосовно баз постачання на театрі воєнних дій (ТВД), складність визначення супротивником їхнього місцезнаходження, відсутність обслуговуючого особового складу) і стати істотним доповненням до загальної вогневої сили військ у зонах бойових дій. Наземні сили майбутнього повинні володіти високою вогневою міццю, оперативною мобільністю та захищеністю. Однією з довгострокових перспективних розробок вважається так званий «екзоскелет» – індивідуальна броньована мобільна система, що містить могутній комплект спорядження (озброєння, сенсорні датчики, системи зв'язку, засоби ведення інформаційної війни) і дозволяє окремому солдату пересуватися на перетнутій місцевості зі швидкістю до 60 км/год. Передбачається, що особовий склад, оснащений такими «екзоскелетами», а також мініатюрними БПЛА та помічниками-роботами, успішно діятиме в складі підрозділів мобільної броньованої піхоти, яка десантується з повітря.

На думку військових аналітиків (Дж. Бентам, М. Бойс, Л. Вайлет, Р. Коннор, С. Саркісян, Дж. Толл, Ч. Херн, Ч. Янг¹), характер бойових дій на морі у XXI ст. значно зміниться. Використання систем наземного та космічного базування дозволить здійснювати контроль за великими морськими районами. Основним засобом завдання ударів по морських цілях стануть БПЛА наземного базування, морські дрони та ракети. Вважається, що такі засоби боротьби (розвідувально-ударні супутникові системи, БПЛА, морські дрони, мобільні ракетні системи наземного базування) дозволять навіть тим країнам, які американські дослідники відносять до «малих морських держав», контролювати морські простори на значній відстані від своїх берегів, що й підтверджує російсько-українська війна, коли Україна спромоглася витиснути Чорноморський флот Росії в Новоросійськ і далі. Подібна система оборони, що значною мірою спирається на

¹America's Armed Forces: A Handbook of Current and Future Capabilities / edited by Sam C. Sarkesian and Robert E. Connor, Jr. Westport, Conn. : Greenwood Press, 1996. x, 475 p.; Bentham J. Navies get their feet wet with UUVs. *IJSS*. 11 September 2023. URL: <https://www.ijss.org/online-analysis/military-balance/2023/09/navies-get-their-feet-wet-with-uuv/> (accessed date: 02.11.2023); Hearn C. G. *Marines: an illustrated history: the U. S. Marine Corps from 1775 to the twenty-first century* / Chester G. Hearn, with contributions by Dick Camp. Minneapolis, MN : Zenith Press, 2015. 224 p. та ін.

наземну інфраструктуру, матиме нижчий граничний рівень впровадження порівняно з авіаносними з'єднаннями, що дасть можливість деяким країнам «перестрибнути» через «епоху авіаносців» і стати впливовими конкурентами у боротьбі на морі.

Узгоджене застосування перспективних «розумних» мін, датчиків морського базування і малошумних підводних човнів може значно підвищити ефективність подібної оборонної системи, унаслідок чого бойові дії на морі перемістяться в основному в підводну сферу. Головним засобом забезпечення контролю в підводному просторі та боротьби із сильним супротивником, що володіє сучасною протикорабельною зброєю, залишаться, очевидно, багатоцільові підводні човни. Значення підводної війни може зрости багаторазово, якщо морське дно матиме особливу економічну цінність, що призведе до необхідності його позиційної оборони. Підводні кораблі-арсенали, озброєні крилатими та балістичними ракетами у звичайному спорядженні (очікується, що спочатку вони будуть виконуватися в надводному варіанті, а потім, мірою розвитку описаних вище протикорабельних засобів, стануть підводними платформами), можуть стати у майбутньому основними бойовими кораблями флоту. Корабель-арсенал може мати на борту від декількох сотень до тисячі ракет. Передові морські угруповання, що діють розосереджено, також включатимуть кораблі інших класів: підводні носії БПЛА; тральщики, що мають на озброєнні автономні підводні апарати – шукачі мін; підводні десантні кораблі; судна постачання та судна-склади. Встановлення повного панування на морі у боротьбі із супротивником, який має могутню оборонну систему, що поєднує елементи наземного, морського та космічного базування, вимагатиме ведення бойових дій у космосі й на суші для досягнення остаточної перемоги.

По-друге, до збільшення просторових показників збройної боротьби слід додати зростання значення інформаційного континууму. Елвін і Хайді Тоффлери у книзі «Війна та антивійна: як вижити на світанку XXI століття»¹ стверджують, що важливою складовою війн XXI ст. буде інформаційне протиборство. Це обумовлено тим, що на сучасному етапі розвитку цивілізації інформація відіграє ключову роль у функціонуванні суспільних і державних інститутів та житті кожної людини. Інформатизація спричиняє створення єдиного світового інформаційного простору, у

¹ Toffler A., Toffler H. War and anti-war : survival at the dawn of the 21st century. Boston : Little, Brown, 1993. xiii, 302 p.

межах якого здійснюються виробництво, нагромадження, обробка, збереження та обмін інформацією між суб'єктами цього простору – людьми, організаціями, державами. Цілком очевидно, що можливості швидкого обміну політичною, економічною, духовною, науково-технічною та іншою інформацією, застосування нових інформаційних технологій у всіх сферах суспільного життя та особливо у виробництві й управлінні є безсумнівним благом. Подібно до того, як швидке промислове зростання створило загрозу екології Землі, а успіхи ядерної фізики спричинили небезпеку ядерної війни, так і інформатизація може стати джерелом цілої низки проблем.

Основою інформатизації тієї чи іншої країни є її економічна база, ступінь засвоєння, виробництва та розвитку нових технологій, загальноосвітній рівень населення. Формується якісно нова сфера – інформаційна, що має істотні відмінності, які кардинально виділяють її із системи інших компонентів навколишнього середовища, – це невичерпність і наповненість інфоресурсів, можливість їх швидкого копіювання, переміщення у великих обсягах практично без втрат з високою швидкістю та на величезні відстані, компактність джерел і носіїв інформації, миттєва, але безкровна реакція (відгук) інфосфери на важко ідентифікований (стосовно джерел) вплив та ін.¹ Ця сфера буття стає дуже привабливою для впливу на інші суб'єкти світового співтовариства в ім'я забезпечення власних інтересів. Тому сьогодні досить багато говорять про інформаційне протиборство, інформаційну війну².

На основі аналізу концепцій інформаційної війни за видами збройних сил Об'єднаний комітет начальників штабів США ухвалив документ «Загальні погляди на період до 2010 року» (Joint Vision 2010), у якому розробив концепцію інформаційної війни. До елементів інформаційної війни американські фахівці віднесли: добування

¹ Jaeger P.T., Burnett G. Information worlds : social context, technology, and information behavior in the age of the Internet. New York : Routledge, 2010. xii, 200 p.

² Bryczek-Wróbel P., Moszczyński M. The evolution of the concept of information warfare in the modern information society of the post-truth era. *Defence Science Review*. 2022. No. 13. P. 48-62; Information Warfare and the Future of Conflict. URL: https://threatcasting.asu.edu/sites/default/files/2020-07/threatcasting-2020-The%20Future%20of%20Information%20Warfare-WEB_0.pdf (accessed date: 02.11.2023); Жарков Я. Науковий погляд на інформаційне протиборство. *Вісник Книжкової палати*. 2017. № 4. С. 21-22; Інформаційна війна і національна безпека : [колект.] монографія / П. П. Ткачук [та ін.]. Львів : Акад. сухопут. військ, 2015. 264 с.; Калініченко Б.М. Інформаційна війна: чинники ескалації і засоби протидії. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2020. 350 с.; Почепцов Г.Г. Войны новых технологий. Харьков : Фолио, 2020. 601, [1] с.; Требин М.П. Информационная война. *Журналист*. 2000. №4-5. С. 14-19; Феценко І. В. Інформаційна війна як органічна складова сучасного збройно-політичного конфлікту. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2021. Т. 13. № 1. С. 96-103 та ін.

розвідувальної інформації, дезінформування, психологічні операції, фізичне руйнування інформаційних ресурсів супротивника (у тому числі з використанням електромагнітного впливу), напади (фізичні, електронні) на його інформаційну структуру, зараження комп'ютерними вірусами його обчислювальних мереж і систем, проникнення в інформаційні мережі тощо, а також відповідні заходи протидії для захисту власних інформаційних ресурсів.

Погляди на організацію та ведення інформаційного протиборства силами та засобами Збройних сил США відображено в польових статутах і директивах військового відомства (FM 90–2: Battlefield Deception; Joint Pub 3–53: Joint Doctrine for Military Deception; FM 33–1: Psychological Operations; Joint Pub 3–53: Doctrine for Psychological Operations та ін). У серпні 1996 р. командування бойової підготовки та розвитку сухопутних військ США видало польовий статут FM 100–6 «Інформаційні операції», у якому представлено доктринальні основи та сформульовано основні принципи використання інформації в умовах бойових дій. Стрижнем статуту FM 100–6 є так звана боротьба із системами управління (C2W – Command and Control Warfare)¹. Аналогічні заходи передбачені сьогодні більшістю країн світу.

Характер розвитку засобів збройної боротьби та організація ведення бойових дій у сучасних умовах свідчать про те, що армії багатьох країн світу сьогодні мають на озброєнні якісно нову зброю – інформаційну й готові до ведення зовсім нового виду війни – інформаційної війни. Так, за даними міністерства енергетики та Агентства національної безпеки США, у наш час понад 120 країн готові до проведення такого виду воєн (наступального або оборонного характеру)². Сьогодні визнано, що мережі передачі даних перетворилися на сучасне поле битви. Інформаційна зброя, стратегію і тактику застосування якої ще необхідно ретельно розробити, буде використовуватися з «електронними швидкостями» при обороні та нападі. Інформаційні технології дозволять забезпечити розв'язання геополітичних криз, не роблячи жодного пострілу. Політика забезпечення національної безпеки будь-якої держави та процедури її реалізації повинні бути спрямовані на захист національних можливостей щодо ведення інформаційних воєн і створення всіх необхідних умов для заборони протидіючим

¹ Struble D. What Is Command and Control Warfare? *Naval War College Review*. 1995. Vol. 48, No. 3. P. 89-98.

² Drone wars: transforming conflict, law, and policy / edited by Peter L. Bergen and Daniel Rothenberg. New York : Cambridge University Press, 2015. P. 117.

державам вести такі війни. Усе це свідчить про те, що саме насильство, трактоване як дія, спрямована на навмисне завдання збитку суб'єктам дії чи речам або знищення останніх, у сучасних умовах створює можливість не переходити до фази знищення, а зупинитися на фазі завдання збитку. Саме інформаційна зброя, яка за своєю сутністю не є засобом фізичного насильства над особистістю, здатна «запускати» могутні матеріально-енергетичні процеси та керувати ними в ім'я досягнення кінцевої мети війни. Сутність впливу інформації саме й полягає в її здатності «запускати» та контролювати матеріально-енергетичні процеси, параметри яких на багато порядків вищі за саму інформацію. Хоч інформація не є засобом фізичного знищення збройних сил, військово-економічного потенціалу супротивника, вона, проте, є засобом насильства, що може призвести до досягнення перемоги над ворогом, тобто досягнення мети війни.

Через свою специфічність інформаційне протиборство є невід'ємною складовою сучасних війн. Його особливістю є те, що воно ведеться постійно, перехід від латентної до відкритої фази інформаційного протиборства здійснюється дуже швидко у зв'язку з величезним арсеналом сил і засобів «подвійного призначення», що наявні в інфосфері тієї або іншої держави і які можуть ними використовуватися для досягнення поставлених цілей. Масштаби інформаційного протиборства настільки грандіозні, що підготовка до нього не може бути спонтанною. Вона повинна мати плановий, систематичний характер, заснований на глибокому знанні законів і закономірностей інформаційного протиборства, принципів його організації.

Мета інформаційного протиборства – забезпечення необхідного рівня власної національної безпеки в усіх сферах суспільного життя та максимальне зниження рівня захищеності національної безпеки конфронтуючої сторони¹. Досягти цього можна шляхом вирішення низки завдань, основними з яких є ураження об'єктів інформаційного середовища конфронтуючої сторони і захист власної інфосфери, через яку може виявлятися безпосередній і опосередкований вплив на соціум. Вирішення цих завдань здійснюється за допомогою застосування інформаційної зброї.

Інформаційна зброя – це сукупність засобів, призначених для порушення

¹ Van Vuuren, R. Information warfare as future South African national security threat. *Dissertation of Philosophy (PhD) in Futures Studies*. Stellenbosch: Stellenbosch University, 2016. P. 19-20.

(копіювання, перекручення або знищення) інформаційних ресурсів на стадії їх створення, обробки, поширення та збереження. Характерними рисами інформаційної зброї можна вважати: асиметрію (завдяки якій окремих елемент може виявитися сильнішим за всю систему); мімікрію (відповідно до якої інформаційна зброя повторює за формою типовий елемент певної системи, але має при цьому інший зміст); адаптацію (яка дозволяє змінювати середовище відповідно до вимог змісту, що вводиться). Американці першими оцінили величезну руйнівну силу інформаційної зброї в сучасних умовах. Відомий експерт у галузі ведення інформаційних воєн Ф. Коен підрахував, що 10 хакерів зі 100 тис. дол. можуть протягом декількох тижнів завдати серйозної шкоди американській інформаційній структурі аж до її паралізації. 20 хакерів із 1 млн. дол. протягом двох тижнів можуть поставити США на коліна. А 100 хакерів із 30 млн дол. досить для руйнування всієї інформаційної структури США, після чого знадобиться кілька років для проведення комплексу відбудовних робіт.

Можна виділити два основних об'єкти впливу інформаційної зброї. Перший – антропогенний (власне людина, її інтелект і масова свідомість соціуму). Реалії сучасного буття свідчать, що вплив безпосередньо на людину дозволяє успішно реалізовувати мету інформаційного протистояння. Як свідчать дослідження, що проводилися наприкінці ХХ ст., в умовах повсякденної діяльності військ психічне порушення спостерігається у 4–6% особового складу, під час виконання завдань навчально-бойової діяльності – від 15 до 20%, у ході бою – від 30 до 86% (залежно від інтенсивності, кількості поранених та вбитих)¹. Другий об'єкт впливу інформаційної зброї – техногенний (програмне та власне інформаційне забезпечення; програмно-апаратні та телекомунікаційні засоби, канали зв'язку, що забезпечують циркуляцію інформаційних потоків та інтеграцію систем управління тощо). Найбільш вразливими елементами інфраструктури є телекомунікаційні вузли, центри супутникового зв'язку та канали міжнародного інформаційного обміну.

Засоби безпосереднього інформаційного впливу на людину, соціальні групи та соціум у цілому почали розроблятися в рамках концепції «психологічних воєн». Цей термін уперше ввів у науковий обіг у 1920 р. британський історик Дж. Фуллер, який

¹ Inoue C., Shawler E., Jordan C.H., Moore M.J., Jackson C.A. Veteran and Military Mental Health Issues. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK572092/> (accessed date: 02.11.2023).

аналізував період Першої світової війни. Саме в цей період почали розроблятися теоретичні основи впливу на психіку людини, масову свідомість і проходили апробацію практичні методики в ході проведення різних «психологічних операцій» (цей термін уперше зафіксований в американських планах війни з Японією, його вжив капітан, а згодом контр-адмірал Е. Захаріас¹).

Сьогодні в багатьох країнах ведуться розробки нових видів інформаційної зброї, яка б безпосередньо впливала на психіку людей, керувала їхньою поведінкою. Щоправда, за даними зарубіжних джерел, стійких і прогнозованих способів управління колективною поведінкою людей поки що не знайдено. Широкої популярності набув підписаний президентом США в 1953 р. план «Національної психологічної війни», у рамках якого Пентагон і ЦРУ мали реалізувати найсекретнішу програму «Мк-ультра» («надрозумовий контроль»). Про її масштаби можна судити хоча б із того, що до 1978 р. в її реалізацію було залучено 44 університети, 15 коледжів, близько 50 компаній, 10 лікарень тощо. Аналогічні програми були розгорнуті в СРСР, Франції, Японії та інших країнах. Досягнення в цій галузі такі, що можна говорити про певну ефективність «зомбування» (програмування поведінки, діяльності) окремих людей. Зомбування досягається цілим комплексом заходів і засобів, серед них можна назвати хімічні (нейролептики, ліки), обробка населення засобами масової інформації, психотронний вплив. Під психотронним впливом розуміють цілеспрямований вплив електромагнітних полів і хвиль електронних приладів на людину з метою зміни її реакцій на життєві ситуації, які виникають у процесі життєдіяльності. При цьому відбувається порушення морфологічної будови клітин і тканин організму. Комітет екології житла Російської Федерації заявляв, що і в Радянському Союзі була ціла програма, створена спецслужбами під керівництвом колишнього ЦК партії й названа операцією «Зомбі». Як вважають фахівці даного комітету, ця програма передбачала зомбування або психотронну обробку великої кількості людей².

Значний інтерес у деяких країнах виявляється до вдосконалення технічних та інших засобів ведення інформаційних і психологічних операцій, таких, наприклад, як голографічне зображення в атмосфері, голосові синтезатори, що дозволяють складати

¹ Див.: Zacharias E. M. Secret missions : the story of an intelligence officer. Annapolis, Md. : Naval Institute Press, 2003. xiv, 433 р.

² Див.: Мягченков А. Зомби. *Космич. век.* 2000. №2. С. 22–29.

провокаційні повідомлення, передавати їх голосами лідерів різних держав і поширювати через електронні ЗМІ. Закордонні фахівці вважають, що такі засоби фізичного та психологічного впливу на людину при 10% ефективності здатні викликати панічний стан навіть у добре організованому колективі. Сьогодні досить ефективно можуть використовуватися сучасні світові інформаційні мережі, зокрема Інтернет, де можна створювати власні сайти, на електронних сторінках яких відбивати своє бачення проблем, а також підкидати брехливу інформацію на чужі сторінки.

Поряд із новими видами інформаційної зброї можуть використовуватися й старі, що добре зарекомендували себе, – листівки, інформаційні повідомлення пересувними радіотрансляторами, різними ЗМІ. Наприклад, про використання спеціальних боєприпасів, що начиняються листівками-звертаннями, відомо ще з часів світових воєн. Уже в Першу світову війну на супротивника за місяць викидалося понад 5 млн листівок; цей досвід був продовжений і в ході Другої світової війни. Після її закінчення він аж ніяк не був «зданий в архів», а тільки вдосконалювався. За сім років війни у В'єтнамі армією США було скинуто по 1500 листівок на кожного жителя Північного та Південного В'єтнаму, що разом склало майже 50 млрд штук¹. У ході війни в Перській затоці тільки США скинули 29 млн листівок, фактично по 50–60 екземплярів на кожного іракського солдата, який перебував на той момент у зоні бойових дій. Вважають, що від 60–80 тис. солдатів здалися в полон саме через проведення таких інформаційних операцій.

З урахуванням характерних особливостей інформаційної зброї, комплексності застосування її різних видів наслідки її застосування для країн, що стали об'єктами нападу, досить важко пролонгувати, і, хоч на перший погляд не відчутні, вони можуть бути настільки руйнівними, що об'єкт нападу просто перестане існувати. Так, наприклад, у наш час з боку Росії стосовно України, що потенційно виступала всупереч російським гегемоністським пориванням, з початку 2000-х років проводиться так звана консцієнтальна операція. Це узгоджена за цілями, завданнями і часом система інформаційно-пропагандистських і психологічних заходів, проведених із застосуванням засобів масової інформації, культури, мистецтва тощо, зокрема

¹Spector R.H. Vietnam War, 1954–1975. *Britannica*. Sep. 30, 2023. URL: <https://www.britannica.com/event/Vietnam-War> (accessed date: 02.11.2023).

психотропних і психотронних, як правило, протягом тривалого періоду часу за ретельно розробленим сценарієм¹. Основними об'єктами інформаційних і психологічних операцій є військово-політичне керівництво, окремі соціальні групи та верстви населення, національні меншини, засоби масової інформації, видатні представники наукової інтелігенції, культури, мистецтва, релігії, військова організація країни в цілому. Операція має за мету руйнування свідомості та менталітету народу України й перетворення його на населення, що не здатне та не бажає відбивати інформаційно-психологічні удари. Основна роль у цій операції надається психологічним методам впливу на підсвідомість особистості через інформаційні керовані системи (Інтернет, шоу-бізнес, театр, кіно, ЗМІ тощо). Тобто якщо спробувати уявити собі в найзагальнішому вигляді механізм впливу інформаційної зброї на людину, соціальну групу та соціум у цілому, то він може виглядати таким чином. Існує певний модус буття суб'єкта соціальної дійсності, що є єдністю усвідомленого і неусвідомленого, слова і справи, теорії і практики. І все різноманіття та особливості духовно-практичної діяльності саме цього суб'єкта можуть стати об'єктом латентної або відкритої (залежно від обставин) інформаційної атаки представниками протидіючої сторони. Завдяки впливу на свідомість і підсвідомість, деформації смислоутворюючих понять цього суб'єкта, артикуляції, а потім спробі реалізації на практиці нових цінностей, що згодом спробують витіснити старі, буде запущений ентропійний процес, який перетворить на ніщо саме цей суб'єкт (яскравий приклад цьому – доля колишнього СРСР).

Основними видами інформаційної зброї, що впливають на техногенну складову інфосфери, можна вважати: комп'ютерні «віруси» – спеціальні програми, що прикріплюються до програмного забезпечення комп'ютерів, знищують, спотворюють або дезорганізують їх функціонування, мають здатність передаватися по лініях зв'язку, мережах передачі даних, виводити з ладу системи управління тощо; «логічні бомби» – програмні заставні пристрої, які заздалегідь упроваджуються в інформаційно-управлінські центри військової або цивільної інфраструктури, щоб за сигналом або у встановлений час привести їх у дію. Їх відмінність від комп'ютерних «вірусів» полягає

¹ Требін М.П. Сучасний світ і його війни. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Політологія.* 2016. №2 (29). С. 14.

в тому, що існує різновид «бомб», які вводяться в мікропроцесори чи мікросхеми пам'яті на рівні кристалів, що не виявляються засобами програмної діагностики. У певний час або за зовнішнім сигналом ці «логічні бомби» передаються на твердий диск і починають руйнування програмного забезпечення комп'ютерів у мережах. Інший різновид «логічних бомб» – записана в мікросхемах програма, що зламає захист від несанкціонованого доступу. Вона дає можливість зчитувати інформаційні ресурси супротивника без їх видимого руйнування для отримання розвідувальної інформації. За допомогою такої програми можна цілеспрямовано змінювати інформацію, якою користується супротивник, з метою його дезінформації. Як пише американська преса, ЦРУ розробило й почало здійснювати програму, за якою всі мікросхеми, що можуть бути використані у військовій техніці інших країн і постачаються із США та інших західних країн, повинні зберігати у своїй пам'яті «логічні бомби». Система одержала назву *chipping*. Яскравим свідченням застосування такого виду інформаційної зброї став факт неможливості застосування Іраком проти багатонаціональних сил закуплених у Франції систем ППО. Їхнє програмне забезпечення містило «логічні бомби», які були активовані з початком бойових дій; засоби придушення інформаційного обміну в телекомунікаційних мережах, фальсифікації інформації в каналах державного і військового управління; засоби нейтралізації тестових програм; різного роду помилки, що вводяться свідомо в програмне забезпечення об'єкта; засоби радіоелектронної боротьби, спрямовані на радіопротидію та радіоперехоплення.

У сучасних умовах у засобів радіоелектронної боротьби з'явився новий об'єкт – комп'ютерні мережі та самі комп'ютери. Завдання залишилося старим – перешкоджання та придушення інформації, що циркулює в мережах. Ситуація дещо ускладнюється використанням оптоволоконних кабелів, якими циркулюють не потоки електронів, а світлові імпульси. Як пише іноземна преса, уже створено могутні генератори електромагнітного випромінювання, що мають перетворювачі електричних сигналів у світлові. Проходять випробування системи руйнування оптоволоконних кабелів за допомогою лазерів. Універсальність, потайність, багатоваріантність форм програмно-апаратної реалізації, радикальність впливу, достатній вибір часу та місця застосування, нарешті, економічність роблять інформаційну зброю надзвичайно небезпечною: вона легко маскується під засоби захисту, наприклад, інтелектуальної

власності; вона дозволяє вести наступальні дії анонімно, без оголошення війни. Так виявляється новий характер війни інформаційної епохи.

Організація та ведення інформаційного протиборства базуються на відповідних законах, закономірностях і принципах. До основних законів інформаційного протиборства можна віднести: закон визначальної ролі його політичних цілей; закони залежності його ходу та результату від економічних, соціально-політичних, науково-технічних і військових можливостей протиборчих сторін. На основі знання законів і закономірностей, а також набуття досвіду в результаті практичної діяльності виробляються принципи ведення інформаційного протиборства, тобто загальні науково обґрунтовані положення, правила, рекомендації щодо його підготовки та ведення, а також керівництва його силами та засобами¹.

Створення керованої, «розумної» зброї призводить до того, що й збройна боротьба стає «керованою». Застосування найновітнішої зброї, у тому числі з космосу, дає можливість проведення «хірургічно» точних ударів в операції будь-якого масштабу. За таких умов ураження найважливіших об'єктів і цілей досягається гарантовано в лічені хвилини незалежно від їх віддаленості від державного кордону та місця розташування. Таким чином, можна стверджувати, що однією із закономірностей розвитку сучасної військової справи є реалізація на практиці прямої індуктивної схеми *«від керованої зброї до керованої збройної боротьби та до керованої війни»*. Керованість збройної боротьби досягається, окрім застосування «розумної» зброї, цілим комплексом заходів на її підготовчому й основному етапах, насамперед створенням вигідної та контрольованої обстановки, рефлексивним керуванням супротивником тощо. Війни в зоні Перської затоки та в колишній Югославії є провісниками майбутніх «керованих воєн».

Завдяки цьому чиннику відбувся перехід від одиничних та автономних одиниць зброї до автоматизованих комплексів і систем – розвідувально-вогневих (розвідувально-ударних), інформаційно-бойових тощо. Бойові системи зі штучним інтелектом стають головним знаряддям збройної боротьби. Саме цілеспрямоване використання інформації детермінує створення бойових систем озброєння далекої та

¹ Требін М. П. Феномен інформаційної війни у світі, що глобалізується. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2013. №2 (16). С. 188–198.

глобальної дії, що слугує матеріальною передумовою проведення об'ємної багатосферної операції та розробки її теорії. Нові інформаційні системи й технології – Інтернет, мобільний телефонний зв'язок, глобальна навігація, волоконні та бездротові мережі передачі даних – дедалі збільшують потенційні можливості інформаційного впливу у війні. Сучасні армії значно залежать від інформації, тому їх цілком можливо привести в небоєдатний стан засобами радіоелектронного, інфрачервоного та інших засобів придушення. Не знищуючи живу силу, така зброя може повністю паралізувати роботу інформаційних засобів і мереж, тому захист власних інформаційних ресурсів слід розглядати як складову частину бойової готовності збройних сил.

По-третє, зростання значення космічного простору. Характеризуючи його фізичні властивості, слід зазначити наявність у його середовищі глибокого вакууму, жорсткого ультрафіолетового випромінювання, сонячного вітру, частинок високих енергій, космічної речовини у формі метеорного пилу та великих метеоритів. Найважливішими чинниками космічного простору, вплив яких необхідно враховувати під час організації будь-якої діяльності в його межах, є: магнітне поле Землі, Сонця, планет, наявність радіаційних поясів (часток високих енергій, захоплених і утримуваних магнітним полем) і, нарешті, гравітація та невагомість. Космічна діяльність держави – це свідчення високого рівня науково-технічного прогресу. У наш час космічною діяльністю займаються понад 130 держав, 20 з яких здійснюють запуск власних орбітальних засобів національними або орендованими носіями. Ринок військово-космічної промисловості в 2021 р. оцінювався приблизно в 740 млрд дол., а до 2025 р. перетне позначку 1 трлн дол. США¹.

23 березня 1983 р. президент США Рональд Рейган оголосив про запуск програми Стратегічної оборонної ініціативи, яка згодом отримала назву «програми зіркових воєн». Вона привернула колосальну увагу світової спільноти, оскільки передбачала військове використання космосу². Незважаючи на те, що проєкт прожив відносно недовго і в 1991 р. був офіційно завершений, він залишив по собі незабутній слід і позначив цілком доступну для огляду реальність протистояння в космічному

¹ Спецпроект «Звездные войны. Человечество готовится ко Второй космической войне (да, первая уже была)». *Liga.net*. 07.06.2021. URL: <https://www.liga.net/world/articles/zvezdnye-voyny-chelovechestvo-gotovitsya-ko-vtoroy-kosmicheskoy-voyne-da-pervaya-uje-byla> (дата обращения: 02.11.2023).

² Westwick P.J. "Space-Strike Weapons" and the Soviet Response to SDI. *Diplomatic History*. 2008. Vol. 32, No. 5. P. 955-979.

просторі в майбутньому. Сьогодні стрімкий розвиток технологій, нестабільна військово-політична ситуація, агресивна політика деяких країн знову повертають нас до ще не забутих обставин минулого, але вже в новій, більш небезпечній обстановці.

Як відомо, освоєння космічного простору набагато розширило сферу застосування збройних сил - як у контексті розвідки, позиціонування та своєчасного попередження про ракетний напад та виявлення ядерних вибухів, так і в питаннях розміщення зброї в космосі та проведення бойових дій за межами звичного для нас довкілля¹. Космос сьогодні – це забезпечення високої бойової ефективності більшості засобів збройної боротьби, у тому числі й високоточної зброї. Досвід війни в Перській затоці свідчить про високу ефективність застосування космічних засобів у досягненні кінцевого результату. До початку повітряної наступальної операції космічна розвідка (ШСЗ «KH-11», «Lacrosse», «Ferret») забезпечила розкриття об'єктів Іраку, виявлення й визначення місця розташування засобів радіовипромінювання. Управління авіацією здійснювалося з використанням систем супутникового зв'язку FLTSATCOM (Fleet Satellite Communications System) і космічної навігаційної системи NAVSTAR, що забезпечило високу точність (до 10–15 м) визначення місця розташування літаків-носіїв. Перехоплення іракських балістичних ракет «Ель-Хусейн» стало можливим за рахунок комплексного використання космічної системи раннього виявлення IMEWS, інформація з якої через супутники зв'язку практично в реальному часі доводилася до наземних командних пунктів і вогневих засобів (ЗРК «Patriot»). У ході іншої операції в зоні Перської затоки («Лис пустелі») застосування космічних засобів розвідки сприяло знищенню 85% усіх атакованих об'єктів. Сьогодні цілком реально уявити таку ситуацію, коли лазери наземного базування атакують супутники зв'язку на низьких орбітах, ракети, запущені з бортів кораблів і літаків, знищують навігаційні супутники, а супутники-камікадзе нейтралізують найважливіші розвідувальні апарати. Майбутня стратегічна військово-космічна операція як проти окремих країн, так і блоків з високою ймовірністю може піти за схожим сценарієм. Її метою на початковому етапі, як мінімум, буде порушення систем державного та військового управління, знищення важливих об'єктів військово-промислового комплексу, зрив розгортання угруповань

¹ Bethe H.A., Garwin R.L., Gottfried K., Kendall H.W. Space-based Ballistic-Missile Defense. *Scientific American*. 1984. Vol. 251, No. 4. P. 39-49.

військ противника та ін. З огляду на ці ризики багато країн світу – особливо найрозвиненіші - приділяють все більше уваги космічному простору.

Перспективна програма США «Космічні ударні системи та засоби протиракетної оборони» передбачає розгортання в космосі та повітряному просторі звичайних (неядерних) бойових ударних систем, здатних вражати космічні апарати (КА) та міжконтинентальні балістичні ракети (МБР) противника¹. Передбачається, що довкола Землі буде створено мережу супутників, які відстежуватимуть усі ракетні пуски й матимуть можливість вражати стартуючі ракети лазерним променем з космосу або з борту літака. Якщо ракета з боєголовкою вийде в космос, вона буде вражатися кінетичною зброєю. Крім того, КА супротивника в ближньому космосі зможуть знищуватись перспективними протиракетами дальнього перехоплення так званих нестратегічних систем протиракетної оборони (ПРО) чи ПРО на ТВД.

Так, у серпні 2019 р. у США офіційно заснували Космічне командування, про створення якого Дональд Трамп уперше оголосив ще в березні 2018-го. Після підписання відповідного президентського указу, подальших бюрократичних процедур та призначення Сенатом керівництва в Сполучених Штатах з'явився шостий вид збройних сил. При цьому його командування перебуває під юрисдикцією ВПС, аналогічно до того, як морські піхотинці підкоряються флоту. Президент США назвав основною причиною створення космічних військ необхідність протистояти новим викликам безпеки країни, зокрема можливим атакам на американські супутники з боку китайців та росіян. Станом на 20 вересня 2019 р. новий вид збройних сил нараховував понад 38 тис. осіб у 134 офісах у різних країнах світу. До командування увійшли вісім космічних крил, 24-а Повітряна армія, а також низка центрів та управлінь². Його основні функції - організація, навчання та оснащення боєздатних космічних і кіберпросторових сил, нагляд за мережевими операціями ВПС, управління глобальною мережею супутників, запуск ракет для виведення апаратів на орбіту, надання військам можливості позиціонування, навігації, таймінгу, зв'язку, ракетного попередження тощо.

¹ Space-based Missile Defense. *Union of Concerned Scientists*. Aug. 30, 2018. URL: <https://www.ucsusa.org/resources/space-based-missile-defense-0> (accessed date: 02.11.2023).

²Космическое противостояние современности. Ч. 1. *Defense Express*. 13 березня 2020. URL: https://defence-ua.com/weapon_and_tech/kosmicheskoe_protivostojanie_sovremennosti_ch1-336.html (дата звернення: 02.11.2023).

Бюджет Космічного командування у 2023 р. складав 26 289 848 000 дол. США¹. Відповідно до військово-космічної стратегії головними завданнями Збройних сил США визначено: безперервний контроль космічної обстановки та контроль глобальної обстановки космічними засобами США; активне забезпечення вільного доступу США в космічний простір для ведення в ньому військової та іншої діяльності (у космосі, з космосу та через космос); захист та оборона космічних засобів та систем США від будь-якої дії з боку космічних та інших засобів противників; стратегічна протиракетна та інші види оборони США космічними оборонними засобами та перешкоджання військовому доступу у відкритий космос ймовірних супротивників та розгортання ними в космосі військових наступальних засобів, а також застосування таких засобів у космосі та з космосу проти США².

Основними завданнями бойових космічних засобів під час ведення воєнних дій з космосу з метою завдання втрат супротивнику на континентальних, океанських і морських ТВД, а також у повітряному просторі, на думку американських фахівців, має бути ураження: наземних угруповань космічних сил і засобів (елементів позиційних районів частин запуску та управління, обробки інформації та інших об'єктів); стаціонарних і мобільних угруповань стратегічних ядерних сил (пускових установок, пунктів управління та інших об'єктів); мобільних угруповань надводних кораблів і підводних човнів; літаків стратегічної авіації на аеродромах і в повітряному просторі; важливих об'єктів стратегічного призначення; живої сили, озброєння та військової техніки, а також виставлення активних перешкод радіоелектронним засобам, глобальний вплив на природне середовище території супротивника. Окрім того, військові аналітики (Дж. Барнетт, К. Грей, Б. Мазанек, Ф. Фінеллі, Дж. Шелдон та ін.³) вважають, що за допомогою космічних засобів можуть бути вирішені такі завдання, як глобальний і локальний контроль з космосу за станом і динамікою дій угруповань військ (сил флоту) в будь-якому регіоні світу, інформаційний, координатно-метричний

¹ H.R.2617 - Consolidated Appropriations Act, 2023. *Congress.gov*. URL: <https://www.congress.gov/117/plaws/publ328/PLAW-117publ328.pdf> (accessed date: 02.11.2023).

² Space Capstone Publication. *Space Power. Doctrine for Space Forces*. Headquarters United States Space Force. June 2020. xv, 64 p. URL: https://www.spaceforce.mil/Portals/1/Space%20Capstone%20Publication_10%20Aug%202020.pdf (accessed date: 02.11.2023).

³ Barnett J.R. *Future War: An Assessment of Aerospace Campaigns in 2010*. Alabama : Air University Press, 1996. 169 p.; Gray C.S. *The Future of Strategy*. Cambridge, UK ; Malden, MA : Polity, 2015. ix, 150 p.; Mazanec B.M. *The evolution of cyber war: international norms for emerging-technology weapons*. Lincoln : Potomac Books, an imprint of the University of Nebraska Press, 2015. xiv, 329 p. та ін.

та інші види забезпечення їхніх дій; управління ними з єдиного центру, віддаленого на будь-яку відстань від регіону бойових, оперативних або стратегічних дій, при забезпеченні більшої самостійності прийняття рішень усіма ланками органів військового управління.

Для завдання ударів з космосу по наземних об'єктах, за прогнозами американського командування, будуть використовуватися: повітряно-космічні літаки, орбітальні платформи, високоенергетичні лазери космічного, повітряного та наземного базування, ядерна зброя третього покоління. У зарубіжній пресі зазначається, що технічна реалізація програм зі створення повітряно-космічних літаків і космічних платформ можлива не раніше 30-40 рр. XXI ст. (роботи зі створення таких літаків почалися в 1982 р.). Як зброю на них передбачається використовувати звичайні засоби ураження (бомби в інертному спорядженні, виготовлені з високоміцного матеріалу й такі, що мають теплостійке покриття, касетні бойові частини або боєголовки). Не виключений варіант оснащення електромагнітною гарматою для боротьби з авіаційними засобами супротивника. Ефективне ураження наземних (морських) об'єктів можливе за допомогою звичайних засобів ураження – бомб. У цілому такі літаки можуть застосовуватися для завдання ударів по об'єктах наземного, морського, повітряного та космічного базування, ведення стратегічної розвідки та здійснення контролю космічного простору. На думку американських військових фахівців, орбітальні платформи можуть оснащуватися такими самими засобами ураження, як і повітряно-космічні літаки, однак вони навряд чи стануть основними засобами завдання ударів з космосу. Сьогодні у світі активно ведуться роботи щодо розробки лазерної зброї космічного базування. У 2017 р. військово-морський флот США здійснив успішні випробування Laser Weapons System (LaWS), першої лазерної зброї у світі, яка також може використовуватись у космосі. LaWS вражає ціль у 50 тисяч разів швидше за міжконтинентальні балістичні ракети. США створили багаторазовий космічний безпілотний літальний апарат Boeing X-37, який 12 листопада 2022 р. завершив 908-денний політ у космосі. Збройні сили США планують розгорнути до 2029 р. у ближньому космосі орбітальне супутникове угруповання з метою «захисту від ударів гіперзвукових ракет ймовірного противника». При цьому космічні апарати будуть розосереджені на середній навколоземній орбіті (тобто нижче геостаціонарної), що

дозволить вести розвідку за пусками крилатих, балістичних та гіперзвукових ракет.

Особливу увагу приділяє космосу й головний конкурент США - Китай. На думку американських військових, Пекін прагне «перетворити КНР на космічну державу в усіх аспектах». Сьогодні Китай має свій аналог GPS — систему позиціонування Beidou, свою версію МКС — орбітальну станцію Tiangong. Роботи ведуться і над розгортанням майбутньої альтернативи Starlink - низькоорбітального супутникового сузір'я Guowang із понад 12 000 супутників на низькій навколоземній орбіті, а також ракет-носіїв Tianlong-3 зі зворотним першим щаблем¹. Список космічних досягнень і планів Китаю значний: посадка місячного зонда на темний бік супутника Землі в 2019 р., посадка марсохода в 2021-му, перший пілотований політ на Місяць до 2030 р. тощо. У 2015 р. керівництво КНР розробило військову стратегію, відповідно до якої Народно-визвольна армія Китаю (НВАК) має бути здатна проводити військові операції, у тому числі в космосі та кіберпросторі. У КНР невдовзі мають з'явитися космічні війська. Частиною військових реформ, оголошених у 2015 р., стало створення у КНР Сил стратегічного забезпечення (ССЗ), призначених для інтеграції кіберпростору, космосу та РЕБ під час проведення об'єднаних військових операцій. Китай має у своєму розпорядженні стійку мережу засобів для спостереження за космічним простором. Ці засоби здійснюють пошук, відстеження та зняття характеристик супутників на всіх земних орбітах, можуть здійснювати: дальнє виявлення МБР, контроль безпеки космічних польотів, визначення аномальних характеристик супутників і контроль за станом космічного сміття. Пекін розглядає системи та засоби ведення РЕБ у космосі як основний засіб для придушення засобів противника або введення його в оману про свої справжні наміри. НВАК використовує постановку радіоперешкод та технології придушення сигналів систем зв'язку, РЛС та систем GPS-навігації під час проведення військових навчань. Китай продовжує розробляти системи – постановники перешкод проти захищених військових систем супутникового зв'язку. Крім цього, Пекін здійснює розробки лазерної зброї, розвиває протисупутникові ракети для завдання ударів по супутниках тощо.

Поки що залишається в трійці лідерів освоєння космічного простору Росія. Її

¹ Космическая программа Китая. Часть 2: главный фаворит новой космической гонки. *Max Polyakov Space*. 23 августа 2023. URL: <https://maxpolyakov.com/ru/kosmicheskaya-programma-kitaya-ch-2/> (дата звернення: 02.11.2023).

орбітальне супутникове угруповання на 2022 р. складалося зі 106 апаратів. Вона має свою супутникову систему навігації – Глонасс. У 2015 р. у Збройних силах Росії з'явився новий вид - повітряно-космічні сили, куди як рід військ входять космічні війська. Космічні війська вирішують широкий спектр завдань, основними з яких є: спостереження за космічними об'єктами та виявлення загроз у космосі та з космосу, а за необхідності – парирування таких загроз; забезпечення вищих ланок управління достовірною інформацією про виявлення стартів балістичних ракет та попередження про ракетний напад; здійснення запусків КА на орбіти, управління супутниковими системами військового та подвійного (військового та цивільного) призначення в польоті та застосування окремих з них на користь забезпечення російських військ (сил) необхідною інформацією; підтримання у встановленому складі та готовності до застосування супутникових систем військового та подвійного призначення, засобів їх запуску та управління, а також низка інших завдань.

Сьогодні Росія інтенсивно розвиває проекти в галузі космічних озброєнь. Наприклад, безпілотний комплекс «Авангард». Це ракета-носій, яка зі стратосфери може випускати гіперзвукові ракети по цілях на землі та воді, долаючи ПРО супротивника. Крім того, Москва, за різними даними, також нібито розробляє маневрені супутники-вбивці, призначені для знищення інших космічних об'єктів. Такий КА можна забезпечити лазером або навантажити вибухівкою, наблизившись до ворожого військового супутника, він може його знищити. Крім цього, у Росії розробляється комплекс протиракетної та протикосмічної оборони ПРО А-235 («Нудоль»), лазери та системи РЕБ якого здатні порушити роботу супутникової електроніки.

Космічні програми провідних країн світу зумовлюють необхідність превентивного опрацювання теоретичних засад нових форм ведення воєнних дій у космосі, зокрема таких, як протисупутниковий бій, систематичні бойові дії зі знищення об'єктів інфраструктури держави, орбітальна супутникова битва, протикосмічна операція та ін. У ході цих операцій основні зусилля зосереджуватимуться на дезорганізації системи управління противника шляхом знищення наземної інфраструктури, що забезпечує дії космічних сил та засобів.

По-четверте, розширення спектру застосовуваних засобів збройної боротьби,

серед яких істотно зростає значення зброї на нових фізичних принципах, а також високоточної, гіперзвукової, кіберзброї, інформаційно-керуючих систем, роботизованих комплексів військового призначення, безпілотних літальних та автономних морських апаратів, штучного інтелекту в системах підтримки прийняття рішень, управління військами (силами) та озброєнням, військової та спеціальної техніки.

У ході проведення воєнних операцій у війнах майбутнього ставка робитиметься на засоби збройної боротьби, що працюють на нових фізичних принципах (НФП)¹. Застосування зброї на НФП передбачає миттєву поразку противника на великій відстані за рахунок перенесення спрямованої енергії. Це може бути *лазерна зброя* – доставка до об'єкта ураження енергії електромагнітного випромінювання гамма, рентгенівського, ультрафіолетового, видимого чи інфрачервоного діапазонів довжини хвиль; *радіочастотна зброя* – доставка до об'єкта ураження енергії електромагнітного випромінювання радіочастотного діапазону довжини хвиль (надвисокочастотна зброя, інфразвукова зброя та ін.); *пучкова (прискорювальна) зброя* – доставка до об'єкта ураження спрямованих пучків високоенергетичних заряджених або нейтральних частинок, прискорених майже до швидкості світла. Усі ці види зброї забезпечують практично миттєву доставку до цілі вражаючої енергії, причому дальність ураження може вимірюватися багатьма сотнями кілометрів². Реалізація такого принципу ураження об'єктів потенційним супротивником може докорінно змінити характер майбутньої війни. Застосування ним такої зброї дозволить вражати об'єкти без їх фізичного руйнування, обмежити застосування звичайних засобів збройної боротьби, а також скоротити час проведення операції до кількох хвилин. Не вбиваючи людей, така зброя може порушувати роботу телефонів, радіолокаторів, комп'ютерів, інших засобів зв'язку, наведення, навігації та управління. Передбачається також використовувати «інгібітори згоряння», що зупиняють двигуни машин, а також хімікати, що руйнують

¹ Горішіна О.В., Довгополий А.С., Кисель П.І., Луханін М.І., Нарожнов В.В., Овсяннікова Т.М., Швець А.В. Тенденції та перспективи розвитку зброї, заснованої на нетрадиційних принципах дії. *Військово-технічний збірник*. 2016. № 15. С. 69-75; Ковтуненко О.П., Богучарський В.В., Слюсар В.І., Федоров П.М. Зброя на нетрадиційних принципах дії (стан, тенденції, принцип дії та захист від неї) : [монографія]. Полтава : ПВІЗ, 2006. 247 с.; Терещенко А.М., Овчаренко І.В., Яльницький О.Д., Купрій В.М. Основні напрями розробок зброї на нових фізичних принципах. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2013. № 3(12). С. 177-181; Belous V. Weapons of Mass Destruction Based on New Physical and other Principles. *World Affairs: The Journal of International Issues*. 2007. Vol. 11, No. 2. P. 94-114 та ін.

² Del Monte L.A. War at the speed of light : directed-energy weapons and the future of Twenty-First Century warfare. Lincoln : Potomac Books, 2021. xi, 269 p.

шини автомобілів і літаків, якщо їх розпорошувати на дорогах і аеродромах. Акцент робиться на те, щоб за допомогою подібних засобів паралізувати війська, не знищуючи їх.

Реалії російсько-української війни свідчать, що провідним засобом збройної боротьби як сучасності, так і майбутнього буде високоточна зброя (ВТЗ) . Перший досвід її застосування отриманий армією США в ході війни у В'єтнамі, де літаки F-4D керованими авіаційними бомбами (КАБ) зруйнували з першого вильоту два мости через річку Ялудзян. Удари по них завдавалися і раніше, на що було витрачено (на кожний міст) понад 4000 звичайних фугасних бомб і некерованих ракет, але мости продовжували функціонувати¹. Такі результати вразили й змусили воєнну промисловість усіх країн світу активно включитися у створення нових зразків ВТЗ.

Через 19 років саме абсолютна перевага багатонаціональних сил у ВТЗ, а саме наявність крилатих ракет морського базування «Tomahawk», зенітно-ракетних комплексів (ЗРК) «Patriot», космічних систем розвідки, цілевказівки та навігації, перевага в сучасних типах літаків (13:1), бойових вертольотах (16:1), новітніх танках (4,3:1), у війні в Перській затоці 1991 р. нейтралізувала перевагу іракської армії за кількістю дивізій (65 проти 16), гармат і мінометів (8300:4000) та іншого традиційного (застарілого) озброєння та визначила «однобічний» характер бойових дій. В операції «Буря в пустелі» тільки британські ВПС використали понад 1000 КАБ. Стратегічні бомбардувальники США зробили 35 пусків керованих ракет по найважливіших об'єктах Іраку². Через сім років в операції «Лис пустелі» щодоби використовувалося понад 250 високоточних боєприпасів, з них 90 крилатих ракет (КР) повітряного базування та 325 ударних ракет «Tomahawk»³. Відбулося також збільшення масштабів використання безпілотних літальних засобів у ході вогневого ураження супротивника. Якщо в операції «Буря в пустелі» співвідношення пусків КР і літако-вильотів становило 1:10 в одному ударі, то в операції «Лис пустелі» воно доходило до 1:1,3. Із 555 ударів по об'єктах іракської сторони в ході операції «Лис пустелі» 80% успішних

¹ The Air Force in the Vietnam War. URL: <https://secure.afa.org/Mitchell/reports/1204vietnam.pdf> (accessed date: 02.11.2023).

² Operation Desert Storm: Evaluation of the Air Campaign (Letter Report, 06/12/97, GAO/NSIAD-97-134). URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/GAOREPORTS-NSIAD-97-134/html/GAOREPORTS-NSIAD-97-134.htm> (accessed date: 02.11.2023).

³ Operation Desert Fox. *Air Force Historical Studies*. URL: <http://www.afhsa.af.mil/topics/factsheets/factsheet.asp?id=18632> (accessed date: 02.11.2023).

уражень було здійснено із застосуванням ВТЗ. У ході операції проти Югославії у 1999 р. країни НАТО так само активно застосовували ВТЗ (приблизно 90% усіх авіаційних засобів ураження). За допомогою застосування ВТЗ була досягнута висока точність вибіркових ударів по неконтрастних цілях, наприклад, окремих будинках МВС, штабу ВПС та інших об'єктах, на тлі житлових масивів Белграда. Відповідно до розрахунків американських експертів, кількість літако-вильотів, необхідних для ураження маломірних об'єктів ВТЗ, скорочується в 4–5 разів порівняно із застосуванням некерованих засобів ураження¹. Якщо в 1991 р. на знищення однієї цілі було потрібно 57 боєприпасів, то в 2003 р. - всього 1,5. Це було досягнуто виключно за рахунок використання ВТЗ².

Як свідчить досвід сучасних воєнних конфліктів, застосування ВТЗ має дуже негативні наслідки й для особового складу супротивника порівняно з іншими засобами враження (див. табл. 1³).

Таблиця 1

Характеристика санітарних втрат від сучасних видів звичайної зброї за ступенем тяжкості, %

Види звичайної зброї	Санітарні втрати			
	легкі	середньої тяжкості	тяжкі	вкрай тяжкі
Вогнепальна зброя	30	30	15	25
Осколочно-фугасні боєприпаси	35	40	20	5
Касетні боєприпаси	15	30	45	10
Боєприпаси об'ємного вибуху	50	30	10	10
Високоточна зброя	15	15	20	50
Запалювальні суміші	15	55	20	10

З урахуванням досвіду воєнних конфліктів початку ХХІ ст. можна визначити такі переваги ВТЗ порівняно з іншими засобами ураження: її бойову ефективність при масованому застосуванні можна порівняти з ефективністю тактичної ядерної зброї малої потужності; селективність впливу ВТЗ на виділені для ураження цілі та

¹ Haun P. Air Power Versus a Fielded Force. *School of Advanced Airpower Studies. Air University. Maxwell Air Force Base, Alabama, June 2002.* URL: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA420695.pdf> (accessed date: 02.11.2023).

² Див.: Tirpak J.A. Precision: The Next Generation. URL: <https://www.airandspaceforces.com/PDF/MagazineArchive/Documents/2003/November%202003/1103precision.pdf> (accessed date: 02.11.2023).

³ Бадюк М.І., Литвинко С.О., Микита О.О., Губар А.М. Дослідження факторів, що впливають на рівень санітарних втрат особового складу військ в умовах збройних конфліктів. *Молодий вчений.* 2020. № 8 (84). С. 55.

відсутність радіаційного зараження місцевості дозволяють вести стрілянину на будь-якому віддаленні від переднього краю без ризику випадкового ураження своїх військ та об'єктів противника, що не підлягають удару; підвищується раптовість завдання вогневого удару, оскільки виключається необхідність пристрілювання, характерного для некерованої зброї; значно скорочується кількість сил та засобів, потрібних для вирішення бойового завдання, а отже, знижуються втрати в живій силі та техніці, спрощується матеріально-технічне забезпечення військ.

За останні 15–20 років жоден з видів сучасного озброєння не розвивався так швидко, як ВТЗ. Ефективність та здатність виконувати бойове завдання обмеженою кількістю сил і засобів у заданий час, стрімке зростання дальності ефективного застосування перетворили ВТЗ на унікальний засіб не лише тактики, а й стратегії, особливо це стосується завдань вогневого ураження, виконання яких традиційними засобами та способами неможливе. Сьогодні використання ВТЗ у вогневому ураженні супротивника зросло з 2-4% до 60-90%¹.

Аналіз локальних воєн та військових конфліктів останніх десятиліть свідчить, що включення ВТЗ до комплексу озброєння провідних країн світу змінило образ війни та процеси підготовки до неї, а саме: ВТЗ перетворилося на головний засіб досягнення цілей війни; ведення воєнних дій із застосуванням ВТЗ не потребує створення великих військових угруповань, мобілізації резервів; застосування ВТЗ неможливе без використання складної системи забезпечення – сукупності функціонально пов'язаних засобів розвідки практично всіх видів, зв'язку та управління, доставки, контролю застосування, без високорозвиненої електронно-обчислювальної техніки; розробка ВТЗ неможлива без досягнення високого технічного та технологічного рівня розвитку не лише в оборонно-промисловій сфері, а й у базових галузях промисловості, високого рівня розвитку національної економіки загалом; створення та використання ВТЗ неможливі без відповідної навчальної та наукової бази, підготовлених кадрів, здатних розробити, створити та застосувати цю зброю.

Передбачається вдосконалення ВТЗ на базі новітніх технологій, включаючи використання глобальних систем позиціонування та нанотехнологій. Застосування

¹ Matsumura J., Steeb R., Herbert T., Eisenhard S., Gordon J., Lees M., Halverson G. The Army After Next. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/documented_briefings/2005/DB258.pdf (accessed date: 02.11.2023).

нових технологій дозволить досягти ще більшої точності ураження цілей шляхом зменшення малогабаритних розмірів та збільшення швидкості польоту крилатої ракети. Час завдання ударів надсучасною ВТЗ у майбутньому суттєво зменшиться за рахунок збільшення швидкості гіперзвукових ракет. Збільшення просторового розмаху воєнних дій та точності поразки цілей, зміна пріоритетів та об'єктів впливу при активному використанні ВТЗ призведуть до зміни форм застосування та способів дій військ (сил). Їхній вплив зумовить появу нової форми збройної боротьби - високоточного бою. У зв'язку з цим ВТЗ застосовуватиметься в комплексі з іншими засобами збройної боротьби, створюючи, наприклад, контури «розвідувально-ударної поразки», «оборонно-ударного впливу» та ін. Основною рисою майбутніх війн стане комплексне застосування ВТЗ у всіх сферах збройної боротьби. Враховуючи дальність польоту ударних засобів ВТЗ і досвід її застосування, можна зробити прогноз, що в майбутніх збройних конфліктах удари ВТЗ по об'єктах супротивника здійснюватимуться в рамках одного або кількох ТВД за участю всіх видів збройних сил. При цьому тривалість і кількість ударів залежатиме від розташування військової сили та військово-політичних цілей майбутньої війни.

Досвід ведення бойових дій на урбанізованій території (у міських умовах) збройними силами багатьох країн, отриманий у локальних війнах і воєнних конфліктах кінця ХХ – початку ХХІ століття, активував розвиток нового виду озброєння – роботизованих комплексів військового призначення (РКВП). Основними завданнями, що покладаються на РКВП, є: вогнева підтримка наступаючого підрозділу, наведення ВТЗ, розвідка місцевості та контроль результатів ураження об'єктів противника, розвідка та спостереження, підвезення боєприпасів, паливно-мастильних матеріалів у зону бойових дій та ін. На думку американських фахівців, застосування РКВП суттєво підвищує оперативність вирішення розвідувально-інформаційних завдань, завдань вогневого ураження, радіоелектронної протидії та інших, що, у свою чергу, збільшує ефективність застосування угруповань військ (сил), що діють на ТВД. Багато зарубіжних країн, зокрема США та Китай, основні зусилля з розробки РКВП зосередили на створенні безпілотних підводних апаратів (БПА) як

«безальтернативного» бойового та забезпечувального засобу в майбутніх війнах¹. При цьому розширення спектру завдань, які вирішують БПА, обумовлює їх поширення в якості невід'ємного компоненту озброєння надводних кораблів, підводних човнів та спеціальних підрозділів ВМС. У США розробляється БПА великої водотоннажності LDUUV (Large Displacement Unmanned Underwater Vehicle) з автономністю ходу не менше 70 діб, здатний самостійно вирішувати навігаційні завдання, обходити різні перешкоди та ідентифікувати підводні та надводні цілі². Визначальна динаміка розвитку РКВП та їх масове виробництво дозволяють припустити, що характерною рисою майбутньої війни стане масове застосування автономних наземних, повітряних, морських та космічних РКВП.

Типи бойових роботів варіюватимуться від нанороботів до роботизованих апаратів, які зможуть здійснювати транспортування вантажів та груп військовослужбовців. Багато роботів будуть виконувати функції розвідки, спостереження та рекогносцирування, оснащуватися датчиками, які забезпечать майже безперервне покриття поля бою з метою збору, обробки та передачі інформації, а також формування дезінформаційного простору. Інші роботи виконуватимуть роль універсальних бойових машин, засобів доставки та евакуації, інтелектуальних боєприпасів, що діють, наприклад, у «зграях» – групах ракет із системою самонаведення або повзучих по землі, «розумних» мін, що стрибають. Застосування РКВП здійснюватиметься в усіх сферах збройної боротьби. Тривалість застосування РКВП не буде обмеженою в часі залежно від бойових завдань. Групове застосування РКВП здійснюватиметься у формі ударів, охорони об'єктів, блокування морських баз.

У майбутніх війнах характер бойових дій у повітрі кардинально зміниться внаслідок більш широкого застосування таких РКВП, як БПЛА та засоби зниження помітності³. Саме ці тенденції відзначалися в опублікованому наприкінці 1996 р. дослідженні «Перспективи нового світу – повітряна і космічна міць XXI століття»

¹ Katz J. Navy plans to sink large undersea drone program. The Navy has invested at least \$200 million in developing the drone in recent years. *Breaking Defense*. April 19, 2022. URL: <https://breakingdefense.com/2022/04/navy-plans-to-sink-large-undersea-drone-program/> (accessed date: 02.11.2023).

² Large Displacement Unmanned Underwater Vehicle. *LBI*. URL: <https://lbicorp.com/project/lduuv/> (accessed date: 02.11.2023).

³ Cortright D., Fairhurst R., Wall K. Drones and the future of armed conflict: ethical, legal, and strategic implications. Chicago : The University of Chicago Press, 2015. xi, 295 p.; Drone wars: transforming conflict, law, and policy / edited by Peter L. Bergen and Daniel Rothenberg. New York : Cambridge University Press, 2015. xv, 478 p.; Drones and global order : implications of remote warfare for international society / edited by Paul Lushenko, Srinjoy Bose, and William Maley. London ; New York : Routledge, 2022. xvi, 269 p. та ін.

науково-консультативного комітету ВПС США (обсяг дослідження становив 2000 сторінок). За різними оцінками, від 30 до 50 країн світу виробляють та використовують БПЛА. Найбільшим виробником залишаються США (понад 30% всього ринку безпілотної авіатехніки). Цей вид озброєння вже став складовою збройних конфліктів подібно до того, як це свого часу трапилося з іншими видами зброї (стрілецької, ядерної), він являє собою новий ступінь лінійної історичної тенденції нарощування дистанції між солдатом та його противником¹. Застосування БПЛА у Нагірно-Карабаському збройному конфлікті (2020) наочно показало їхню ефективність. Розвідувальні та ударні БПЛА, баражуючі боєприпаси збройних сил Азербайджану змогли завдати значної шкоди військовим об'єктам Вірменської Республіки. Російсько-українська війна також підтверджує, що БПЛА – це невід'ємний компонент перемоги на полі бою.

Сьогодні БПЛА вирішують такі військові завдання: авіарозвідка; управління вогнем та цілевказівки; завдання ударів по наземних і морських цілях; перехоплення повітряних цілей; постановка радіоперешкод; ретрансляція повідомлень та даних; доставка вантажів підрозділам тощо. Наразі розробниками БПЛА здійснюються завдання щодо їх удосконалення: підвищення дальності польоту, що може дозволити уникнути можливості зіткнення з противником і збільшити охоплювану площу розвідуваної місцевості; зниження інфрачервоного випромінювання для зменшення ймовірності виявлення засобами ППО противника; підвищення тривалості польоту для отримання інформації про пересування сил супротивника в реальному часі; удосконалення малогабаритних характеристик, які забезпечують розміщення більшої кількості апаратури, бойового навантаження. Одним із найперспективніших напрямків в авіабудуванні є перехід до концепції БПЛА з гібридною силовою установкою. Сьогодні у США, Китаї, Російській Федерації, Туреччині, Україні та інших державах ведуться роботи зі створення БПЛА, що мають швидкість польоту 1000 км/год з радіусом дії не менше 2000 км та масою бойового навантаження до 2 тонн. До складу їхнього озброєння планується включити перспективну керовану зброю, а також автономні хибні цілі та засоби радіоелектронної боротьби.

Широко розглядаються також питання взаємодії з пілотованою авіацією.

¹ Galliot J. Military Robots: Mapping the Moral Landscape. Surrey, U.K.: Ashgate, 2015. P. 44.

Американці передбачають, що атаки БПЛА можна буде координувати з діями крилатих ракет «Tomahawk», а вдень використовувати їх у складі першої та другої ударних хвиль. Малопомітні ударні БПЛА, що мають велику тривалість польоту, можуть стати основним засобом ураження об'єктів у тактичній глибині. Очікується створення нової системи типу «ударний літак – носій БПЛА». Така система може являти собою малопомітний літак, що має міжконтинентальну дальність польоту та здатний здійснювати запуск, керування польотом, зворотний прийом, дозаправлення й поповнення озброєнням ескадрильї ударних і допоміжних БПЛА. Ударні літаки – носії БПЛА (фактично повітряні авіаносці) разом з малопомітними та традиційними літаками-заправниками можуть стати вирішальним засобом швидкого реагування й застосовуватися, наприклад, у збройних конфліктах на віддалених ТВД для попередження або зриву захоплення території силами супротивника. Ударні літаки-носії також можуть використовуватися для завоювання й утримання переваги в повітрі над спірною територією.

Завдяки широкому застосуванню БПЛА планується розширити бойові можливості підрозділів сухопутних військ та розвідувально-диверсійних підрозділів. У майбутніх війнах БПЛА будуть застосовуватись і як окремі комплекси, і у вигляді формувань безпілотної авіації. Залежно від дальності польоту, бойового навантаження та завдань масштаб застосування БПЛА буде різним – від тактичного до стратегічного рівня. Тривалість польоту, як свідчать експериментальні польоти БПЛА США, може вимірюватися роками. Формами застосування безпілотної авіації можуть бути розвідувально-ударні дії, контроль повітряного простору та ін.

Однією з найважливіших технологій, що застосовується для підвищення потенціалу збройних сил, стає штучний інтелект (ШІ). У «Стратегії національної оборони» США, складовою частиною якої є «Стратегія штучного інтелекту», зазначається, що ШІ змінить суспільство та в підсумку характер війни¹. Відомо, що основною перевагою цифрової обчислювальної системи є висока швидкість і точність обробки великих масивів даних. Саме необхідність аналітичної обробки в короткі терміни структурованих та неструктурованих даних значних обсягів (так званих

¹ 2018 DoD Artificial Intelligence Strategy. URL: <https://media.defense.gov/2019/Feb/12/2002088964/-1/-1/1/DOD-AI-STRATEGY-FACT-SHEET.PDF> (accessed date 02.11.2023).

«великих даних») є однією з найважливіших причин розробки різних систем військового призначення, які мають ШІ. Інша причина полягає в необхідності автоматизації в озброєнні та військовій техніці окремих процесів (пошуку та виявлення цілі, наведення зброї, розкриття факту виявлення себе противником), для чого відповідні функціональні пристрої оснащуються спеціалізованими обчислювальними модулями, що реалізують окремі елементи ШІ. Використання технологій ШІ у нових системах управління озброєнням дозволить здійснити прорив під час ведення бойових дій. Такі системи дозволять прискорити прийняття рішень з урахуванням максимальної кількості чинників та значно скоротити цикл управління військами (силами), а також підвищити їхні бойові можливості¹. У даний час найбільших результатів американські фахівці досягли в галузі «глибокого машинного навчання». Це стало можливим завдяки швидкому прогресу в розвитку багаторівневих штучних нейронних мереж. Технології розпізнавання образів та машинне навчання, використовувані в сучасному ШІ, можуть забезпечити високий ступінь автоматизації прийняття управлінських рішень під час аналізу та обробки інформації від різних джерел.

Використання ШІ в системах управління необхідне для підвищення загальної ситуаційної обізнаності та розпізнавання небезпек. Шляхом збору та обробки всієї доступної інформації, отриманої від різних джерел, можливе формування інтегрованого джерела інформації, так званої «глобальної оперативної картини», на основі якої командирам різного рівня будуть пропонуватися найефективніші варіанти процесів. Сьогодні розробляються системи управління зі ШІ, що дозволяють здійснювати централізоване планування та координацію проведення воєнних дій різного масштабу – від тактичних до стратегічних у повітряному, космічному, морському, наземному, кібер- та електромагнітному просторі. В англійській літературі такі дії отримали назву «багатосферне управління та контроль» (MDC – Multi-Domain Command and Control)². Подібна система оперативно-стратегічної ланки управління на основі симбіотичного (людино-машинного) інтелекту створюється на користь ВПС США компаніями «Локхід Мартін» (Lockheed Martin), «Харіс» (Harris) та

¹DoD Data, Analytics, and AI Adoption Strategy. URL: https://media.defense.gov/2023/Nov/02/2003333300/-1/-1/1/DOD_DATA_ANALYTICS_AI_ADOPTION_STRATEGY.PDF (accessed date: 02.11.2023).

²Zadalis T. Multi-Domain Command and Control: Maintaining Our Asymmetric Advantage. *Joint Air Power Competence Centre*. 2018. Journal Edition 26. P. 10–15. DOI 10.17226/25316

«Алфавет» (Alphabet). У ході реальних воєнних дій крім традиційних завдань управління передбачається збереження системою власних функцій за втрати командування. Використовуючи комплект діючих командних центрів, система після виходу з ладу окремих елементів та рівнів ухвалення рішення повинна автоматично створювати нову конфігурацію вузлів управління для збереження керованості власних сил та засобів.

Стверджується, що системи, які мають ШІ, будуть найкориснішими у вирішенні завдань розвідки¹. З 2017 р. у ЗС США проводяться роботи з інтеграції ШІ в діючі системи розвідки та ідентифікації об'єктів у рамках проекту «Мавен» (Maven). На початку 2020 р. компанія «Рейтеон» (Raytheon) оголосила про розгортання системи розвідки, спостереження та цілевказання ISTAR (Intelligence Surveillance Target Acquisition and Reconnaissance) на літаках ВПС Великобританії. Ця система має ШІ, що забезпечує виявлення наземних і морських об'єктів та спостереження за їх переміщенням, формування карти місцевості, оцінку оперативної ситуації шляхом контролю активності переміщення об'єктів. Іншими завданнями розвідки, що покладаються на системи зі ШІ, є оцінка радіоелектронної обстановки, визначення типів виявлених радіосигналів та радіозасобів, що їх випромінюють, розпізнавання та переклад багатомовного мовлення, формування геолокаційних відомостей з розрізнених геоданих, оцінка призначення та характеристик різних об'єктів за результатами спостереження за ними, обробка двомірних зображень об'єктів для отримання тривимірних. Крім того, ШІ застосовується для комплексної обробки отриманих розвідувальних даних різних типів. Відомо про програму «MARS» (Machine-assisted Analytic Rapid-repository System), яка реалізується в інтересах розвідувальної спільноти США для обробки великих обсягів інформації, що зберігається в різних базах даних, з метою надання релевантних відомостей спеціалістам – аналітикам розвідувальної інформації².

РКВП з елементами ШІ будуть здатні автономно не тільки проводити розвідку, рекогносцировку та спостереження, а й завдавати високоточних ударів по об'єктах

¹ Artificial Intelligence and National Security. *Congressional Research Service*. Report R45178. Updated August 26, 2020. URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R45178/9> (accessed date: 02.11.2023).

² Hitchens T. Getting to MARS: Defense Intelligence Agency AI-assisted database to begin ops in spring. *Breaking Defense*. November 01, 2023. URL: <https://breakingdefense.com/2023/11/getting-to-mars-defense-intelligence-agency-ai-assisted-database-to-begin-ops-in-spring/> (accessed date: 02.11.2023).

супротивника, дозаправлятися в повітрі та проводити дозаправку інших безпілотних та пілотованих літальних апаратів. Звісно ж, можливим є застосування перспективних РКВП в єдиному інформаційно-комунікаційному просторі на основі використання об'єднаної мережі передачі даних. Елементи ШІ формуватимуть інформацію та відповідні «знання» про обстановку, що дозволяє припустити нову характерну рису - застосування ШІ.

Вибудувати гіпотезу застосування ШІ у майбутніх війнах – дуже непросте завдання, оскільки дослідження в цій галузі ще тривають. Але вже сьогодні можна спрогнозувати, що частина бойових завдань буде перерозподілена на зразки зброї з елементами ШІ. Спочатку це будуть якісь завдання забезпечення, пов'язані з розвідкою як у традиційних сферах збройної боротьби, так і в кіберпросторі. Еволюційним шляхом завдання ускладнюватимуться й набуватимуть бойового характеру. Можна припустити, що розвивати напрямок застосування ШІ будуть спеціальні підрозділи чи установи цивільної спрямованості.

Можливим є використання в майбутніх війнах геофізичної зброї, «вражаюча дія якої ґрунтується на використанні у військових цілях природних явищ та процесів, що викликаються штучним шляхом. Залежно від середовища, у якому відбуваються ці процеси, вона поділяється на атмосферну, літосферну, гідросферну, біосферну та озонну»¹.

Вражаючими факторами *атмосферної (погодної) зброї* є різноманітні атмосферні процеси й пов'язані з ними погодні та кліматичні умови, від яких може залежати життя як у окремих регіонах, так і по всій планеті. На сьогодні встановлено, що багато активних реагентів, наприклад, йодисте срібло, твердий діоксид вуглецю та інші речовини, будучи розсіяними в хмарах, здатні викликати зливи на великих площах. З другого боку, такі реагенти, як пропан, вуглекислота, йодистий свинець, забезпечують розсіювання туманів. Розпилення цих речовин може здійснюватися за допомогою наземних генераторів і бортових пристроїв, що встановлюються на літаках та ракетах.

Літосферна зброя заснована на використанні енергії літосфери, тобто зовнішньої сфери «твердої» Землі, що містить земну кору та верхній шар мантії. При цьому вражаюча дія проявляється у вигляді таких катастрофічних явищ, як землетрус,

¹ Сенченко Н.И. Невидимая война: геофизическое оружие. Киев : Издательство Лира-К, 2019. С. 13.

виверження вулканів, переміщення геологічних утворень. Джерелом енергії, що виділяється при цьому, є напруженість у тектонічно небезпечних зонах, яку можна створити за допомогою наземних або підземних вибухів.

Гідросферна зброя заснована на використанні у військових цілях енергії гідросфери, що являє собою сукупність океанів, морів, поверхневих та підземних вод. Використання енергії гідросфери у військових цілях можливе при впливі на гідроресурси та гідроспороди зарядів вибухової речовини, до речі, що й сталося 6 червня 2023 р. на Каховській ГЕС¹. Вражаючими чинниками гідросферної зброї будуть сильні хвилі та затоплення. Жахливими є й наслідки використання гідросферної зброї, наприклад, в результаті підриву Каховської ГЕС ми маємо екологічну катастрофу, трагедію світового масштабу. Зона впливу цієї трагедії охоплює щонайменше 5 тис. кв. км, які були затоплені чи осушені. Приблизно 880 тис. населення опинилися без централізованого водопостачання та водовідведення в багатьох населених пунктах Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей². Лише на оновлення рибного фонду потрібно 15-20 років³. Економічні наслідки зараз складно підрахувати, але, скоріше за все, вони досягнуть десятків мільярдів доларів.

Біосферна (екологічна) зброя заснована на катастрофічній зміні біосфери. Сьогодні наявні хімічні та біологічні засоби, застосування яких на великих територіях може знищити рослинний покрив, поверхневий родючий шар ґрунту, запаси продовольства та ін. Штучно викликані ерозія ґрунту, загибель рослинності, руйнівна шкода флорі та фауні внаслідок застосування різноманітних хімічних засобів, запальної зброї може призвести до катастрофічної зміни біосфери і, як наслідок, масового знищення людей. Прикладом використання біосферної (екологічної) зброї можна вважати 15-річну війну в Індокитаї (1961-1975). Унаслідок застосування дефоліантів були майже повністю знищені мангрові ліси (500 тис. га), уражено 60 % (близько 1 млн га) джунглів і 30 % (понад 100 тис. га) рівнинних лісів. Урожайність каучукових плантацій зменшилась з 1960 р. на 75 %. Спустошено від 40 до 100 %

¹ Schmitt E. U.S. Official Says Spy Satellites Detected Explosion Just Before Dam Collapse. *The New York Times*. June 9, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/06/09/world/europe/ukraine-dam-collapse-explosion.html> (accessed date: 02.11.2023).

² Новицький Д. Підрив Каховської ГЕС: чотири категорії наслідків та план подальших дій. *Економічна правда*. 14 червня 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/06/14/701156/> (дата звернення: 02.11.2023).

³ Мичковская Н. Дефицит воды, новые переселенцы, гибель урожая: экономические последствия разрушения Каховской ГЭС. *КР.УА*. 19 июня 2023. URL: <https://kr.ua/economics/a671569-defitsit-vody-novye-pereselentsy-hibel-urozhaja-ekonomicheskie-posledstviya-razrusheniya-kakhovskoj-hes> (дата обращения: 02.11.2023).

посівів бананів, рису, солодкої картоплі, папаї, помідорів, 70 % кокосових плантацій, 60 % гевеї, 110 тис. га плантацій казуаріні. У районах ураження зі 150 видів птахів залишилося 18, майже повністю зникли земноводні й навіть комахи. Так, американські екологи оцінюють тимчасові межі для відновлення лісових масивів В'єтнаму не менше, аніж у 100-120 років¹.

Озонна зброя ґрунтується на використанні енергії ультрафіолетового випромінювання (УФВ) Сонця. Екрануючий озонний шар простягається на висоті від 10 до 50 км з максимумом концентрації на висоті 20-25 км і різким зменшенням вгору і вниз. У нормальних умовах Землі досягає незначна частина УФВ. Основна її частина, проходячи через атмосферу, поглинається озоном, розсіюється молекулами повітря та частинками пилу. Озон – один із найсильніших окислювачів, убиває мікроорганізми, отруйний. Його руйнування прискорюється в присутності низки газоподібних домішок, особливо бром, хлору, фтору та їх сполук, які можуть бути доставлені в озонний шар за допомогою ракет, літаків та інших засобів. Часткове руйнування озонового шару над територією противника, штучне створення тимчасових «вікон» у захисному озонному шарі може призвести до ураження населення, тваринного та рослинного світу в запланованому районі земної кулі за рахунок впливу великих доз жорсткого УФВ та інших випромінювань космічного походження..

Тенденція розширення спектру застосовуваних засобів збройної боротьби у війнах майбутнього безпосередньо пов'язана з двома важливими аспектами: по-перше, з розробкою, створенням та опануванням власних високотехнологічних систем зброї; а по-друге – з пошуком та впровадженням ефективних методів протидії аналогічним новим системам потенційного противника. Розвиток засобів збройної боротьби зумовлює перехід від фізичного знищення (придушення) супротивника лише вогневими засобами до комплексного (функціонального) впливу на основі інтегрованих в єдину систему засобів ураження (у тому числі, високоточної зброї), розвідки, радіоелектронної боротьби, інформаційного протиборства та автоматизованого управління при розмиванні кордонів між стратегічним, оперативним

¹ Палилов Д.Е., Кривцова М.К., Подзорова М.А. Эколого-экономические последствия военных действий на примере Вьетнамской войны. *Международный научно-практический конгресс «Современные инструменты экономики. Модернизация. Новые альтернативы (г. Вена, Австрия 20 сентября 2013 г.)»*. Женева, Швейцария; Минск, Белоруссия; Одесса, Украина; Санкт-Петербург, Российская Федерация, 2013. С.132-135.

та тактичним рівнями дій. Без сумніву, у збройній боротьбі майбутнього широко використовуватиметься не смертельна зброя, до якої належать системи озброєння, здатні позбавити боєздатності особовий склад та (або) вивести з ладу техніку, не завдаючи при цьому тривалої шкоди здоров'ю людей та уникаючи навмисного руйнування матеріальних об'єктів і обладнання.

По-н'яте, зміна логіко-часової побудови збройної боротьби: завоювання ініціативи та переваги в інформаційній сфері (в управлінні військами та зброєю); створення переваги в повітряно-космічній сфері; зміна на свою користь співвідношення сил на суші та морях; досягнення загальної кількісно-якісної переваги в силах та засобах; збільшення тривалості підготовчих та зменшення періоду активних дій; посилення дедуктивних та послаблення індуктивних зв'язків і відносин збройної боротьби; використання стратегічних і оперативних засобів для ураження тактичної ланки; організація та ведення збройної боротьби в реальному масштабі часу; перехід від управління військами до управління збройною боротьбою.

Безумовно, міркування та прогнози, надані авторами, не можна вважати вичерпними. Опрацювання змін характеру та змісту збройної боротьби триває, особливо з урахуванням досвіду російсько-української війни. У будь-якому випадку після перемоги над агресором нам треба усвідомлювати, що мрії про вічний мир залишаться мріями, а реальність – це забезпечення незалежності держави різноманітними засобами, у тому числі й військовими, а тому треба постійно осмислювати досвід воєнних дій, тренди збройної боротьби, технологію досягнення цілей у збройній боротьбі. А технологія має бути сучасною, ще краще перспективною, такою, що випереджає час.

РАШИЗМ ЯК ІДЕОЛОГІЯ СУЧАСНОГО КРЕМЛЯ В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ

М. П. Требін
Т. О. Чернишова

Події 24 лютого 2022 р. дозволили усвідомити справжню сутність російського режиму, його іманентну близькість з фашизмом, націонал-соціалізмом. Світ побачив справжнє обличчя Кремля, а саме рашизм у дії. На переконання Президента України Володимира Зеленського, поняття «рашизм», яке широко вживається в мовному обігові не лише України, але й Європи, увійде у світову історію. «Слово нове, а вчинки такі самі, як були 80 років тому в Європі, бо за всі ці 80 років на нашому континенті таких варварств просто не було. Тому рашизм – це поняття, яке буде в історичних книгах, буде в умовних «вікіпедіях», залишиться на уроках. І за партами маленькі дітлахи в усьому світі вставатимуть і відповідатимуть вчителям, коли цей рашизм розпочався, на якій землі, хто переміг у боротьбі за свободу проти саме цього страшного поняття», – заявив В. Зеленський у ході великої прес-конференції в київському метро 23 квітня 2022 р.¹ Про рашизм як поняття, що оформилося, кілька разів заявляв і секретар РНБО Олексій Данилов. Ще під час всеукраїнського телемарафону ввечері 11 березня 2022 р. він закликав журналістів використовувати поняття «рашизм», «бо це нове явище у світовій історії, яке зробив пан Путін зі своєю країною». «Сучасні рашисти мало чим відрізняються від фашистів. Більше того, вони їх перевершили, – переконаний Данилов. – Я поясню чому: бо раніше не було такої можливості знищувати міста такою кількістю авіаційних бомб, такого спорядження, не було такої сили. Зараз зовсім інші потужності й вони користуються ними як нелюди». Нагадуючи про трагедію Маріуполя, Харкова та інших міст України, О. Данилов зазначав, що сучасний рашизм у разі перевищує фашизм, який ми бачили в середині минулого сторіччя². Верховна Рада України ввела поняття «рашизм» до законодавства, ухваливши 2 травня 2023 р.

¹ «Будет на уроках». Слово «рашизм» войдет в историю - Зеленский о зверствах оккупантов. *НВ*. 23.04.2022. URL: <https://nv.ua/world/geopolitics/voyna-v-ukraine-zelenskiy-zayavil-chto-slovo-rashizm-popadet-v-knigi-po-istorii-50236391.html> (дата обращения: 23.10.2023).

² Рашисты – современные фашисты, а Путин мало чем отличается от Гитлера, – Данилов. 24 канал. 11.03.2022. URL: https://24tv.ua/ru/putin-malo-chemotlichaetsja-ot-gitlera-danilov_n1902142 (дата звернення: 23.10.2023).

постанову «Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких»¹.

Сьогодні поняття «рашизм» (контамінація слів «Russia» («раша») та «фашизм») активно входить у науковий дискурс. Професор Єльського університету Тімоті Снайдер пояснює: «Рашизм» звучить як «фашизм», але з «р» замість «ф» на початку, що, грубо кажучи, означає «російський фашизм». Тому учений пропонує писати його латиницею як ruscism, щоб зберегти для англомовного світу візуальну прив'язку до слів Russia та fascism². Американська публіцистка, історикиня, авторка книг «Гулаг» та «Червоний голод: сталінська війна проти України» Енн Епплбаум у розмові з *BBC News Україна* зазначила: «Мені не подобається термін «фашизм» у російському контексті лише з однієї причини: бо він нагадує більшості людей у світі про Голокост і масове вбивство євреїв. Це відвертає увагу. Слово «рашизм» тут доречніше, бо воно вказує, що маємо справу з особливою російською версією ідеології винищення - і відтак цей термін конкретніший і корисніший»³. На жаль, західні дослідники занадто пізно звернули увагу на рашизм як різновид сучасного фашизму, тому ми на цей час практично не маємо фундаментальних досліджень даного феномену світовою науковою спільнотою. Хоча після збройної агресії Росії проти нашої країни вже на червень 2022 р. з'явилися публікації про рашизм 25-ма мовами⁴. Українські вчені почали досліджувати це явище після вторгнення російських військ до Грузії в серпні 2008 р., тоді й з'явилося в науковому дискурсі поняття «рашизм». Феномен «рашизму» в сучасному світі досліджують такі українські вчені, як О. Антонова, О. Безрукова, А. Вітченко, С. Вовканич, В. Горбатенко, Т. Гуменюк, С. Дацюк, Б. Дем'яненко, Ю. Дем'янчук, Б. Драмарецький, В. Макарчук, О. Німець, М. Требін, Є. Хан, Л. Якубова та ін.⁵. Проте значна кількість аспектів дослідження цього явища вимагають

¹ Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких”» від 2 травня 2023 р. № 3078-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-IX#Text> (дата вернення: 23.10.2023).

² Snyder T. The War in Ukraine Has Unleashed a New Word. *New York Times Magazine*. April 22, 2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/04/22/magazine/ruscism-ukraine-russia-war.html> (accessed date: 23.10.2023).

³ Епплбаум: західна допомога Україні не ослабне. *BBC News Україна*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=jk9_TVR-Gk (дата звернення: 23.10.2023).

⁴ Горбатенко В.П. Рашизм. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Рашизм> (дата звернення: 23.10.2023).

⁵ Антонова О. Р. Небезпека явища «рашизму» за ознаками впливу на суспільно-культурне життя: державно-правова природа. *Науковий вісник Львівської академії. Серія : Економіка, менеджмент та право*. 2022. Вип. 7. С. 107-115; Безрукова

свого трактування, особливо в контексті використання рашизму сучасним Кремлем як ідеології в російсько-українській війні.

Одна з перших спроб дослідити явище «рашизму» належить українському політологу Остапу Кривдику, який писав, що «рашизм - це ідеологія й практика правлячого режиму Російської Федерації, яка базується на ідеї зверхності «російських співвітчизників», їхньої «особливої цивілізаційної місії», антидемократизмі й неоколоніалізмі радянсько-імперського типу, використанні православ'я як моральної доктрини, та на геоекономічних інструментах, у першу чергу, енергоносіях»¹. Більш активно до спроби визначення сутності рашизму українські вчені звернулися після анексії Криму та російської агресії на Донбасі. Академік Національної академії правових наук України Олександр Костенко у березні 2014 р. охарактеризував це явище як різновид соціопатії: «Рашизм - це ідеологія, що базується на ілюзіях і обґрунтовує, у свою чергу, припустимість будь-якого свавілля заради хибно трактованих інтересів російського суспільства». У зовнішній політиці рашизм виявляється, зокрема, у порушенні принципів міжнародного права, нав'язуванні світові своєї версії історичної правди виключно на користь Росії, у зловживанні правом вето в Раді Безпеки ООН тощо. У внутрішній політиці проявом рашизму є порушення прав людини на свободу думки, переслідування учасників «руху незгодних», використання ЗМІ для дезінформації свого народу тощо»². Український дипломат Володимир Огризко підкреслює, що рашизм – це «уособлення расистської, ксенофобської,

О. А. Рашизм як ідеологія: спроба соціологічної інтерпретації. *Габітус*. 2023. Вип. 46. С. 54-60; Вітченко А. О. Дієвий гуманізм захисників України як противага рашизму. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2022. Вип. 1. С. 78-90; Вовканич С. Й. Попередити світ про небезпеку рашизму. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія : Гуманітарні науки*. 2014. Вип. 12. С. 254-273; Гуменюк Т.К., Драмарецький Б.Б. Більшовизм та рашизм: імперські традиції соціокультурної та ідеологічної концепції сучасної Росії. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2023. Вип. 1. С. 89-99.; Дацюк С. Що таке рашизм? *Українська правда*. 08.04.2022. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/624fcb6e87bb92/> (дата звернення: 23.10.2023); Дем'яненко Б. «Рашизм» як квазіідеологія пострадянського імперського реваншу. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2018. Вип. 8. С. 35-40; Дем'янчук Ю. Український погляд на «рашизм» в історичному ракурсі. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. Вип. 11-12. С. 115-124; Макаруч В. С. Рашизм як найдеградованіша стадія фашизму. *Правова держава*. 2022. Вип. 33. С. 21-30; Німець О. Л. Обережно, рашизм! Косів : Писаний Камінь, 2018. 61 с.; Требін М.П. Рашизм: спроба проникнення у сутність. *Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього : зб. матеріалів XXIV Всеукр. наук. конф. викладачів, молодих науковців і студентів (м. Харків, 25 листоп. 2022 р.) / М-во освіти і науки України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; Харків. асоц. політологів. Харків : Право, 2022. С. 25-31; Хан Є. Рашизм як політична ідеологія та соціальна практика в сучасній Російській Федерації. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 51. С. 83-89; Якубова Л. Д. Рашизм: Звір з безодні / НАН України. Інститут історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 318 с. та ін.*

¹ Кривдик О. Рашизм. *Українська правда*. 18.05.2010. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2010/05/18/5050708/> (дата звернення: 23.10.2023).

² Чому ми стали ворогами. Чи зможуть українці «мовою аргументів» достукатися до росіян? *День*. 18.03.2014. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/kultura/chomu-mi-stali-vorogami> (дата звернення: 23.10.2023).

шовіністичної, популістської ідеології, що, попри свій очевидний антидемократизм, підтримується більшістю російського населення і реалізується в агресивній та злочинній зовнішньополітичній діяльності Росії»¹. Професор кафедри політології Університету Григорія Сковороди в Переяславі Борис Дем'яненко підкреслює, що «рашизм» «як людиноненависницька ідеологія виступає еклектичною сумішшю імперського неокolonіалізму, великодержавного шовінізму, ностальгії за радянським минулим, релігійного традиціоналізму»². Сергій Морфінов пропонує таке тлумачення цього феномену: «Рашизм» – це дивна постмодерністська суміш, куди увійшли шовіністський «великоросійський» світогляд давно померлої Російської імперії, ностальгія за Радянським Союзом, реваншистські настрої пострадянських силовиків, псевдоісторичні екскурси Путіна, а також православ'я з одночасним вшануванням Миколи II і Сталіна, і на додачу – цитати з фільму «Брат-2», нанесені на шеврони російських військових»³. Кандидат історичних наук Євген Хан крізь призму політології обґрунтовує, що «рашизм» – «це різновид політичного режиму, а також радикальна авторитарна політична ідеологія, характерними ознаками якої є сильний культ особи, мілітаризм, тоталітаризм, призначений для об'єднання земель через проведення гібридних війн або повної руйнації. Це ідея «руського міра», що полягає у знищенні інших цивілізацій з високорозвинутою культурою, їх підкоренні та асиміляції. «Рашизм» є різновидом «фашизму», оскільки має характерні складові саме такої ідеології, що виникає в державах з тоталітарною формою устрою та імперськими амбіціями»⁴. З філософських позицій підійшов до визначення поняття Сергій Дацюк. Для нього «рашизм – це імперський фашизм, який має неекзистенційну субонтологію – світозлобу, світоагресію, культ сили над цілим світом, ядерну загрозу знищення світу. ... Рашизм – це антилюдство»⁵. Дослідник звертає увагу на те, що рашизм базується на ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян, «старшого братнього народу», великодержавного шовінізму, зверхності й нетерпимості до елементів культури інших народів; в ідейно-політичному плані - на російському імперіалізмі та

¹ Огризко: Дещо про «рашизм». *Укрінформ*. 30.08.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3560964-ogrizko-deso-pro-rasizm.html> (дата звернення: 23.10.2023).

² Дем'яненко Б. «Рашизм» як квазіідеологія пострадянського імперського реваншу. С. 39.

³ Морфінов С. «Рашизм»: історія «російського фашизму» від теорій Дугіна до ідеології «Брата-2». *BBC News Україна*. 01.10.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63072100> (дата звернення: 23.10.2023).

⁴ Хан С. Рашизм як політична ідеологія та соціальна практика в сучасній Російській Федерації. С. 88.

⁵ Дацюк С. Що таке рашизм?

радянському тоталітаризмі; в духовному – на фундаменталістському православ'ї; в економіко-політичному – на шантажі умовами поставок та рівня цін на енергоносії (газ та нафта); у правовому - на запереченні сили права та браваді правовими порушеннями; у цивілізаційному - на відтворенні поведінкових патернів, успадкованих від Золотої Орди.

Поняття «рашизму» поступово кодифікується й у словниках, зокрема кандидатка історичних наук Марина Козирева в енциклопедичному словнику-довіднику «Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)» пропонує таке визначення цього явища: «Рашизм – російська державницька квазі-ідеологія, яка є еkleктичною сумішшю імперського неокolonіалізму, великодержавного шовінізму, ностальгії за радянським минулим, релігійного традиціоналізму. Ґрунтується переважно на культурі національного лідера, ідеї «особливої цивілізаційної місії», несприйнятті західних ліберально-демократичних цінностей та інститутів, яким протиставляє євразійську цивілізацію»¹. В енциклопедичному словнику-довіднику «Сучасна політична лексика» кандидатка політичних наук Ірина Харечко запропонувала визначення «рашиста», що дуже нагадує роздуми Остапа Кривдика².

Як бачимо, на сьогодні відсутня термінологічна визначеність поняття «рашизм», що цілком зрозуміло, оскільки це перші спроби осмислення такого складного й жахливого явища. На наш погляд, рашизм можна визначити як ідеологію та практику російського фашизму, суттю якого є антилюдяність. Він базується на антилібералізмі, імперіалізмі, експансіонізмі, мілітаризмі, реваншизмі, геноциді, тероризмі, пануванні сили над правом, ксенофобії, етатизмі та ідеях євразійства, вождізма, богообраності, мобілізації нації й держави проти ворогів тощо³.

Спробуємо обґрунтувати ці основні риси рашизму. Взагалі проблема визначення ознак рашизму як різновиду фашизму залишається дуже спірним і складним питанням. У 1995 р. один з визначних європейських інтелектуалів Умберто Еко запропонував визначення Ур-фашизму, або Вічного Фашизму. Його суть проста: попри безліч

¹ Козирева М. Рашизм. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)* / [І.Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : «Новий Світ – 2000», 2015. С. 456.

² Див.: Харечко І. Рашист. *Сучасна політична лексика : енциклопед. словник-довідник* / [І.Я. Вдовичин, Л.Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за наук. ред. Хоми Н. М. Львів : «Новий Світ-2000», 2015. С. 339.

³ Требін М.П. Рашизм. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: <https://esu.com.ua/article-879036> (дата звернення: 23.10.2023).

відмінностей тоталітарні системи з різними назвами мають дещо спільне. Цю спільність Еко демонструє на прикладі чотирьох рядків: abc – bcd – cde – def. Хоча групи один і чотири не мають спільного символу, проте у групі три вони такими будуть (c, d, e), що робить їх сполучниками між групами. Саме вони і творять «сімейну схожість». «Отож фашизм став терміном на всі такі випадки, бо з будь-якого фашистського режиму можна виелементувати один або більше компонентів, але сам режим залишиться впізнавано фашистським, – підкреслював У. Еко. – Вилучіть із фашизму імперіалізм, і ви маєте Франка й Салазара. Вилучіть колоніалізм – і маєте балканський фашизм усташів. Додайте до італійського фашизму радикальний антикапіталізм (який, до речі, ніколи не захоплював Муссоліні), – і маєте Езру Павнда. Додайте культ кельтської міфології і містику Святого Грааля (зовсім чужу офіційному фашизмові) – дістанете одного з найшанованіших фашистських гуру Юліуса Еволу»¹. Характерними рисами фашизму, за У. Еко, є: 1) культ традиції; 2) заперечення модернізму; 3) культ акції заради самої акції; 4) визнання незгоди зрадою; 5) страх перед відмінностями; 6) апеляція до фрустрованого середнього класу; 7) захопленість ідеєю змови, по можливості міжнародної; 8) постійне зміщення риторичного фокусу в характеристиці ворога (як надто сильного й надто слабкого водночас); 9) зображення пацифізму як торгування з ворогом; 10) популістський елітизм, елітизм мас; 11) виховання й навчання кожного так, щоб він став героєм; 12) мачизм (який проявляється в зневажанні жінок, нетерпимості й осудові нестандартних сексуальних практик, від цнотливості до гомосексуалізму); 13) селективний популізм; 14) нова мова. Як підкреслює У. Еко, «ці елементи не можна організувати в систему. Багато з них суперечать одне одному і є типовими й для інших форм деспотизму чи фанатизму. Та достатньо присутності одного з цих елементів у суспільній системі, щоб навколо нього почав згущуватися фашизм»². І більшість цих рис присутня в рашизмі.

Американський політолог Лоуренс Брітт, проаналізувавши режими А. Гітлера (Німеччина), Б. Муссоліні (Італія), Ф. Франко (Іспанія), А. Салазара (Португалія), Г. Пападопулоса (Греція), А. Піночета (Чилі), Х. М. Сухарто (Індонезія), дійшов

¹ Умберто Еко. Ур-фашизм. *Historians*. December 31, 2012. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/statti/525-umberto-eko-ur-fashizm> (дата звернення: 23.10.2023).

² Там само.

висновку, що всі фашистські режими мають також 14 загальних ознак¹. До речі, всі ці ознаки притаманні рашистському режиму:

1) нав'язлива пропаганда націоналізму (активне публічне використання патріотичних девізів, гасел, національної символіки тощо);

2) нехтування правами людини (обмеження конституційних прав людини з метою забезпечення національної безпеки; переслідування інакодумців, тривале позбавлення волі затриманих тощо);

3) згуртування проти призначених загальних ворогів (консолідування в патріотичному русі проти спільної небезпеки або противника: конкретної держави, расових, релігійних чи національних меншин, лібералів, комуністів, соціалістів, терористів тощо);

4) домінування силових структур (непропорційне збільшення бюджетного фінансування збройних сил країни; превалювання представників силових структур в управлінні країною; нав'язування пропагандою привабливого образу військових і військової служби);

5) розгул сексизму (домінування чоловіків у фашистських урядах; жорстка закріпленість традиційних гендерних ролей і гомофобія; негативне ставлення до розлучень, абортів);

6) контроль над ЗМІ та поширення цензури в медіа, особливо у воєнний час;

7) одержимість національною безпекою (виправдання дій уряду «національними інтересами», неприпустимість сумнівів у легітимності влади; використання страху як мотиваційного інструменту уряду для тиску на маси);

8) зрощування релігії з державою (використання урядами релігії як інструменту управління громадською думкою, навіть коли головні принципи релігії діаметрально протилежні діям чи політиці уряду);

9) підтримка олігархії (створення взаємовигідних ділових відносин між владною елітою та промисловою й діловою аристократією, яка у фашистських державах часто є єдиною силою, що приводить лідерів до влади);

10) утиск профспілок (повна відсутність або серйозні обмеження в можливостях

¹ Britt L.W. Fascism Anyone? *Free Inquiry*. 2003. Vol. 23, No. 2. URL: <https://secularhumanism.org/2003/03/fascism-anyone/> (accessed date: 23.10.2023).

профспілок, які становлять єдину реальну загрозу для фашистських урядів);

11) презирство до інтелектуалів і мистецтва (утиски інтелектуалів і пов'язаної з ними свободи думки та слова, яка вважається такою, що суперечить ідеям національної безпеки та патріотизму; ретельний контроль університетів; нападки на дисидентів; підкорення літератури та мистецтва національним інтересам);

12) одержимість злочинами та покараннями (майже необмежені повноваження поліції; ігнорування поліцейських зловживань в ім'я патріотизму; створення національної поліції з необмеженою владою);

13) тотальне кумівство і корупція (привласнення або навіть розкрадання державних ресурсів і казни урядовими лідерами фашистських режимів; призначення членів свого клану на урядові посади та використання влади для захисту від відповідальності);

14) фальсифікація виборів (наклепницька кампанія проти опозиційних сил, побиття (або навіть вбивства) кандидатів від опозиції та їх прибічників; використання законодавства для маніпулювання чисельністю виборців, межами округів, ЗМІ; використання судової системи для маніпулювання результатами виборів)¹.

Український політтехнолог Сергій Гайдай виокремлює вісім ознак фашизму: 1) культ вождя; 2) етатизм; 3) заборона, переслідування та терор інакодумців, боротьба з незгодними, оголошення їх зрадниками та ворогами; 4) агресивний націоналізм; 5) агресивний імперіалізм; 6) культ сили та насильства, героїв та воєнщини; 7) реваншизм; 8) державне управління та втручання в економіку та корпоративізм при визнанні приватної власності².

Українські дослідники Владлен Мараєв та Юлія Білик запропонували своє бачення загальних ознак фашизму. Для них насамперед це: пропаганда та переписування історії; культ особистості; символіка; геноцид інших народів; ігнорування міжнародного права; однопартійна система; тісний союз держави і церкви; закріплення традиційних гендерних ролей; тотальний контроль над ЗМІ; необмежений

¹ Britt L.W. Fascism Anyone?

² Гайдай С. Восемь признаков фашизма. *НВ*. 10.06.2022. URL: <https://nv.ua/opinion/vosem-priznakov-fashizma-v-rossii-putin-poslednie-novosti-50248938.html> (дата обращения: 23.10.2023).

вплив апарату примусу (поліція, спецслужби); крахи бліцкригів¹. Основними ознаками рашизму для Т. Снайдера є: культ вождя та культ померлих, корпоративістська держава, міфи про минуле, цензура, популярність теорій змови, централізована пропаганда, ведення війни на руйнування. Т. Снайдер нагадує про інші відмінні особливості рашизму на міжнародній арені: сприяє просуванню ультраправих сил усюди; Путін – кумир прихильників переваги білої раси в усьому світі; під час воєн, включаючи війну з Україною, провідні російські фашисти отримують доступ до медіа; члени російської еліти, насамперед Путін, дедалі більше покладаються на фашистські концепти; саме «виправдання» Путіним війни в Україні як якогось акту «очищаючого насильства», яке поверне Росії її суть, є християнською формою фашизму².

Верховна Рада України в якості ознак і наслідків рашизму пропонує вважати: «системні порушення прав та основоположних свобод людини; культ сили та мілітаризм; культ особи, що перебуває на верхівці вертикалі влади, та сакралізація інститутів держави; самозвеличення росії та росіян за рахунок насильницького пригнічення та/або заперечення існування інших народів; застосування з метою реалізації експансіоністської державної політики практики поширення серед інших народів російської мови та культури, російської православної церкви, медіа, політичних та громадських інституцій, пропагування ідей «русского мира»; систематичне порушення загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, зокрема поваги до суверенітету інших держав, їхньої територіальної цілісності та міжнародно визнаних кордонів, недотримання принципу незастосування сили чи погрози силою; створення, фінансування та збройна підтримка незаконних збройних формувань та сепаратистських рухів на територіях інших суверенних держав, створення та підтримка терористичних організацій; використання заборонених методів ведення війни та системне вчинення воєнних злочинів та злочинів проти людяності; систематичні організація та здійснення масових вбивств, страт, катувань, депортацій, створення штучних умов для виникнення голоду, інших видів масового фізичного терору, геноциду, переслідування з етнічних, національних, релігійних, політичних та інших мотивів; регулярне застосування до інших держав практики економічного та

¹Мараєв В., Білик Ю. Рашизм, або чому росіяни – нові нацисти. *Вокс Україна*. 23.03.2022. URL: <https://voxukraine.org/rashyism-abo-chomu-rosiyany-novi-natsysty/> (дата звернення: 23.10.2023).

² Snyder T. The War in Ukraine Has Unleashed a New Word.

енергетичного шантажу; регулярні погрози щодо застосування ядерної зброї проти інших держав та створення техногенних катастроф»¹.

Ми розглядаємо рашизм саме як ідеологію сучасного Кремля в російсько-українській війні, тому що він є, як підкреслює професорка Вінницького національного технічного університету Світлана Денисюк, системою «переконань та ідей, поглядів на суспільство та його політичне життя, що відображає ідеали, світогляд, інтереси, умонастрої людей, класів, соціальних верств, політичних партій, громадських рухів, охоплює цінності, нормативні й цільові схильності та способи їх досягнення»². Або, за класичним визначенням ідеології професора Мартіна Селігера, це «набір ідей, за допомогою яких люди стверджують, пояснюють чи виправдовують цілі та засоби організованих соціальних дій, особливо політичних, незалежно від того, чи націлені такі дії на збереження, удосконалення, викорінення чи перебудову існуючого соціального порядку»³. Яким же є набір ідей рашизму?

По-перше, це *антилібералізм*. Лібералізм у сучасному світі є характеристикою політичного режиму, що забезпечує гарантовані державою громадянські свободи: багатопартійність, свободу слова, змагальний політичний процес, справедливість, розвиток інфраструктур громадянського суспільства тощо. Німецько-американський філософ Еріх Фромм писав: «Будучи умовою цілісного розвитку людського організму, свобода є фундаментальною біологічною потребою людини... Серед усіх загроз життєвим інтересам людини загроза її свободі має надзвичайне значення як в індивідуальному, так і соціальному плані»⁴. Сучасний путінський режим знищив свободу як явище в російському суспільстві. І це не дивно, тому що сучасна російська так звана «правляча еліта», як справедливо підкреслює російський історик Олександр Скобов, «значною мірою кримінальна за своїм походженням та способом соціального сходження, спочатку була заряджена зневагою та ненавистю до базових цінностей ліберальної цивілізації. Таких як свобода, рівність, верховенство права, гуманізм.

¹ Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких”» від 2 травня 2023 р. № 3078-ІХ.

² Денисюк С. Ідеологія. *Політологія: енциклопедичний словник* / [В.М. Денисенко, Л.Я. Угрин, Н.М. Хома]; за ред. д-ра філос. наук, проф. В.П. Мельника. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. С. 126.

³ Seliger M. *Ideology and politics*. London: Allen & Unwin, 1976. P. 14.

⁴ Фромм Э. *Анатомия человеческой деструктивности* : [Перевод] / [Вступ. ст. П.С. Гуревича; Примеч. Т.В. Панфиловой]. Москва: Республика, 1994. С. 181-182.

Багато її представників дерлися нагору через рекет, рейдерство, викрадення людей, замовні вбивства конкурентів. І вони винесли зі свого життєвого досвіду глибоке переконання в тому, що саме так і має бути влаштований світ. Завжди і скрізь»¹. Тому замість багатопартійності ми бачимо, що «керівною та спрямовуючою силою» російського суспільства, ядром його політичної системи, державних та громадських організацій є партія «Єдина Росія». У сьогоднішній Держдумі 324 депутата з 450 – представники цієї партії, інші політичні сили лише допомагають їй «розбудовувати країну». Про свободу слова в Російській Федерації взагалі не йдеться: усі демократичні ЗМІ ліквідовані, а не задоволені ситуацією в країні опиняються за ґратами. Самі росіяни вважають своє суспільство влаштованим несправедливо (так думають 69,8% опитаних), але на питання «в правильному чи неправильному напрямку рухається країна» 68% молоді та старшого покоління відповідають сьогодні, що «в правильному»². Ось таке громадянське суспільство побудоване в Росії.

По-друге, *імперскість* як основа буття російського соціуму. Ідея про «Москву – Третій Рим»³ ніколи не зникла з російських просторів. Бажання розширювати свої природні кордони за рахунок інших народів, принесення їм ідеї «нового щасливого майбутнього» з російською матрицею бачення світу, поневолення інших заради «великої» мети «*русского мира*» - усе це вдало вкладається в концепцію рашизму та стає його важливою складовою.

По-третє, *експансіонізм*. Першочерговим завданням рашизму на сучасному етапі є плани з інтеграції передусім України, Білорусі, Молдови, інших православних регіонів та країв в простір єдиного «російського світу». Це своєрідна ідея Lebensraum Карла Хаусхофера на рашистський манер. Як вважає доцент кафедри української літератури та теорії літератури Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка Олег Баган, сучасний рашистський експансіонізм базується на ментальності російського народу, якій притаманні зверхність, психологічний нахил до вседозволеності й грабіжництва, патологічна терплячість, жорстокість та різноманітні

¹ Скобов А. Фронт за линией фронта. Часть I. Санкт-Петербург: Артбург, 2022. С. 35.

² В России две трети молодежи считают устройство жизни страны несправедливым. *Накануне.Ru*. 26.08.2022. URL: <https://www.nakanune.ru/news/2022/08/26/22673487/> (дата обращения: 23.10.2023).

³ Zernov N. Moscow, the third Rome. New York, AMS Press, 1971. 94 p.

форми соціального експібіціонізму перед владою¹. До речі, чим вона суттєво відрізняється від ментальності українців, серед базових рис якої слід назвати демократизм, конституціоналізм, екзистенціальний індивідуалізм, егалітаризм². Наочно це представив уродженець Чугуєва Ілля Рєпін у своїх картинах «Бурлаки на Волзі» та «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

З експансіонізмом тісно пов'язана наступна риса рашизму – *мілітаризм*. У «Політичній енциклопедії» доктор політичних наук, професор Григорій Перепелиця підкреслює, що «мілітаризм як державна ідеологія спрямований на виправдання політики нарощування військової могутності держави та застосування військ»³. Ідеолог і практик «руського миру» В. Сурков дуже чітко це підкреслив у статті «Тривала держава Путіна»: «Висока внутрішня напруга, пов'язана з утриманням величезних неоднорідних просторів, і постійне перебування в центрі геополітичної боротьби робить військово-поліцейські функції найважливішими та вирішальними. Їх традиційно не приховують, а навпаки, демонструють, оскільки Росією майже ніколи не правили купці... Не було кому драпірувати правду ілюзіями, сором'язливо відсуваючи на другий план і приховуючи глибше іманентну властивість будь-якої держави - бути зняряддям захисту та нападу»⁴.

Як зазначають доктори історичних наук, професори Руслан Гула та Ірина Передерій, за допомогою мілітаризації свідомості громадян путінська держава вирішує кілька взаємозалежних і взаємопов'язаних завдань⁵. По-перше, це дозволяє представити народу своєрідний ерзац національної ідеї на основі лубочних уявлень «слави російської зброї». Уся національна ідея нині полягає в тому, що Росія історично приречена на самоті протистояти незліченному сонму ворогів. Пацифізм фактично трактується як синонім зради, а світоглядною основою є міф про Перемогу. Власне, це

¹ Баган О. Російський імперіалізм: джерела і цілі. *Український погляд*. 08.04.2020. URL: <http://ukrpohliad.org/analytics/rosijskyj-imperializm-dzherela-i-tsili.html> (дата звернення: 23.10.2023).

² Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції : монографія / [О.О. Безрук, В.С. Бліхар, Л.М. Герасіна та ін.] ; за ред. М.П. Требіна. Харків : Право, 2019. С. 318.

³ Перепелиця Г. Мілітаризм. *Політична енциклопедія* / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 453.

⁴ Сурков В. Долгое государство Путина: О том, что здесь вообще происходит. *Независимая газета*. 11.02.2019. URL: https://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html (дата обращения: 23.10.2023).

⁵ Гула Р., Передерій І. Мілітаризм – базовий принцип ідеології рашизму в умовах російсько-української війни. *Міжнародна науково-практична конференція «Всеохоплююча оборона: досвід протидії збройній агресії РФ проти України»: зб. матеріалів міжн. наук-практ. конф. (Київ, 27квітня 2023 р.)*. Київ: Національний університет оборони України, 2023. С. 236-237.

та вісь, на якій тримається вся міфологія «Русского мира» та путінського режиму загалом. Друге завдання це – легітимізація власного режиму В. Путіна. Кремлівським політехнологам вдається зробити важливу маніпулятивну заміну: громадян країни надзвичайно успішно переконують, що найголовнішим критерієм оцінки світового впливу держави є його військова міць. Це дозволяє зняти з порядку денного питання розбалансованості соціально-політичного устрою, проблему загальнонаціональних та європейських цінностей, громадянських прав, питання антагонізму між демократією й авторитаризмом. Третім важливим завданням є те, що армія досі сприймається як еталонний модельний державний інститут. Армійська муштра сприймається як форма необхідної для країни «дисципліни й порядку». У переважній більшості росіян на рівні підсвідомого сформувався міф про те, що для величезної країни армія є основою держави. Четверте завдання – це підготовка мобілізаційного резерву для проведення збройної агресії. Яскравим прикладом є наказ міністра оборони РФ № 132 від 15 березня 2022 р. «Про організацію залучення членів військово-патріотичного громадського руху «Юнармія» до проведення спеціальної операції на території України». Через брак живої сили для поповнення лав збройних сил військове керівництво розглядає можливість залучення до бойових дій неповнолітніх росіян. У наказі йдеться про підготовку Головним воєнно-політичним управлінням ЗС РФ звітності щодо потенційного людського резерву віком 17–18 років серед «найбільш переконаних, сильних духом особистостей, готових до виконання завдань за призначенням у будь-яких умовах обстановки» з метою їх перспективного залучення до бойових дій у складі окупаційної армії. Органи військового управління оперативно-стратегічного рівня повинні надати пропозиції стосовно проведення підготовки зазначеного контингенту в найкоротші терміни¹. Мілітаризація суспільної свідомості росіян сприяє формуванню наступної риси рашизму – реваншизму.

По-п'яте, *реваншизм*. 2005 р. президент Росії Володимир Путін заявив, що розпад СРСР став найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст. Травма російської еліти від поразки Росії у Третій світовій холодній війні на розриві між перемогою СРСР у Другій світовій війні спрацювала на творення реваншизму не гірше, ніж травма після

¹ У кремлі готуються залучити до війни проти України «гітлер'югенд». *Вечірній Київ*. 20 березня 2022. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/63324/> (дата звернення: 23.10.2023).

Першої світової війни спрацювала на реваншизм націонал-соціалістичної Німеччини часів Другої світової війни. Крах Німецької імперії, втрата частини заселених німцями і німецькомовним населенням територій, тяжкі економічні кризи 1918–1923 та 1929–1933 років – ось що привело Гітлера до влади. Гітлер обіцяв «відновити справедливість», відродити втрачену імперську велич Німеччини, повернути відібрані сусідами землі. Він «призначив» винними за поразку в Першій світовій війні євреїв і комуністів (каналізував агресію німецького суспільства проти них) та підтримував у суспільній свідомості уявлення про «державу у ворожому оточенні» (Німеччину, оточену хижими капіталістичними колоніальними імперіями – Великою Британією та Францією, – а також «єврейсько-більшовицьким» Радянським Союзом, території якого мають стати «життєвим простором» для німців). Мета політики Путіна збігається з метою Гітлера – відродити «втрачену велич» своєї держави, повернути території, заселені росіянами, російськомовними або лояльними до Росії людьми. Отже, на те, щоб відновити статус великої держави «СРСР 2.0», у якої немає кордонів, була спрямована останніми роками пропаганда путінської Росії, яка віщала росіянам про богообраність та історичну місію в боротьбі з загниваючим Заходом.

По-шосте, *геноцид*. У статті II Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948 р.) «під геноцидом розуміються такі дії, які здійснюються з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; с) навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, що розраховані на повне або часткове фізичне знищення її; д) заходи, розраховані на запобігання дітонародженню серед такої групи; е) насильницька передача дітей із однієї людської групи до іншої»¹. Масові вбивства, систематичні порушення прав людини, насильницькі депортації та навмисне руйнування цивільної інфраструктури, вчинені російськими військовими, означають, що Москва винна у скоєнні всіх п'яти актів геноциду в Україні. Така поведінка рашистів є цілком зрозумілою, адже ще 6 травня 2014 р. в інтерв'ю агентству AnnaNews професор Московського державного університету імені М.В. Ломоносова та один

¹ Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него. Принята резолюцией 260 (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1948 года. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml (дата обращения: 23.10.2023).

з ідеологів рашизму Олександр Дугін закликав вбивати українців: «Убивати, убивати, убивати. Більше розмов ніяких не повинно бути. Як професор я так вважаю». Тут необхідно згадати загальні риси російської ментальності, однією з яких є жорстокість. На цю рису росіян звернув увагу ще на початку ХХ ст. Максим Горький: «Я думаю, що російському народу виключно – так само виключно, як англійцю почуття гумору – властиве почуття особливої жорстокості, холоднокровної і ніби такої, що відчуває межі людського терпіння до болю, як би вивчає чіпкість, стійкість життя. У російській жорстокості відчувається диявольська витонченість, у ній є щось тонке, вишукане»¹. Російський філософ Лев Гумільов зауважував, що «будь-який мордвин, зирянин, мирянин, татарин, прийнявши хрещення, ставав росіянином», тобто жорстокість – це не риса етнічних росіян, це риса громадян Росії. Тому не дивно, що Папа Римський Франциск, говорячи про війну в Україні, назвав чеченців і бурятів «найжорстокішою частиною російських військ в Україні», зазначивши, що «якщо є люди-мученики, то мають бути й ті, хто їх мучить»².

По-сьоме, *тероризм*. Сучасні словники визначають тероризм як «соціальне явище, яке засноване на використанні або загрозі використання насилля у вигляді терористичного акту з метою наростання атмосфери страху та безвиході у суспільстві в ім'я досягнення цілей суб'єктів терористичної діяльності... Сутність тероризму – насилля з метою залякування»³. Усі дії російського війська на території України свідчать про те, що Росія, особливо в період холодів, активно використовує ракетні атаки на знищення критичної інфраструктури України, постійно погрожує тактичною ядерною зброєю, знищує житлові будинки, лікарні, школи тощо, тобто створює нелюдські умови життя для наших громадян без світла, тепла та води. Мета – змусити Україну піти на мирні переговори на умовах РФ. А для досягнення цієї мети усі засоби згодяться, у тому числі терористичні.

По-восьме, *панування сили над правом*. Всі вищезначені риси рашизму базуються саме на цій ознаці. Неповага й порушення норм Статуту ООН, міжнародних і двосторонніх договорів є типовою поведінкою РФ на міжнародній арені. Як

¹ Горький М. О русском крестьянстве. Берлин: Изд-во И. П. Ладыжникова, 1922. С. 17.

² Exclusive: Pope Francis discusses Ukraine, U.S. bishops and more. *America magazine*. 28.11.2022. URL: <https://www.americamagazine.org/faith/2022/11/28/pope-francis-interview-america-244225> (accessed date: 23.10.2023).

³ Соціологія права: енциклопедичний словник / Л. М. Герасіна, О.Ю. Панфілов, В.Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2020. С. 891.

стверджує перший заступник міністра інформаційної політики України Еміне Джапарова, Росія, анексувавши Крим у 2014 р., порушила 487 договорів, у тому числі 407 двосторонніх і 80 міжнародних договорів з Україною¹. Після вторгнення 24 лютого 2022 р. на територію України Збройні сили РФ масово порушують основні норми міжнародного гуманітарного права, зокрема: статтю 51 Протоколу про захист жертв міжнародних збройних конфліктів, де зазначено, що цивільне населення користується загальним захистом від небезпек, які виникають у зв'язку з воєнними операціями; статтю 52 Протоколу про захист жертв міжнародних збройних конфліктів, де заборонено напад на невоєнні об'єкти; статтю 3 Конвенції про захист цивільного населення під час війни щодо гуманного поводження з особами, які не беруть участі в активних бойових діях; статтю 32 Конвенції про захист цивільного населення під час війни, де заборонено застосування будь-яких заходів, що можуть завдати фізичних страждань або призвести до знищення осіб.

Крім зазначених вище норм заборони нападу на цивільну інфраструктуру та населення, Росія вчиняє низку інших воєнних злочинів. Зокрема, захоплює й атакує об'єкти ядерної інфраструктури – Чорнобильську та Запорізьку атомні електростанції (24 лютого та 4 березня 2022 р.), що є прямим порушенням статті 56 Протоколу (I) до Женевських конвенцій 1949 р. про захист установок і споруд, що містять небезпечні сили². Наявні порушення третьої Женевської конвенції з дотримання прав військовополонених. Згідно з Женевськими конвенціями, медичним працівникам має бути забезпечена можливість виконувати їхні обов'язки, а пораненим і хворим – отримувати медичну допомогу. Від початку повномасштабного вторгнення російські війська цинічно завдають ударів по медичних закладах. Лише за перший рік російської агресії пошкоджень зазнали 1218 медичних закладів, 173 об'єкти зруйновані повністю. Світовий банк та Всесвітня організація охорони здоров'я оцінили збитки медичної системи України від російської агресії у 26 млрд доларів³. Гаазькі та інші спеціалізовані конвенції обмежують методи та засоби ведення воєнних дій. Деякі види

¹ Росія порушила 487 договорів з Україною, анексувавши Крим – Мініформполітики. *Радіо Свобода*. 06 квітня 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29150225.html> (дата звернення: 23.10.2023).

² Антонова О. Р. Небезпека явища «рашизму» за ознаками впливу на суспільно-культурне життя: державно-правова природа. С. 110-111.

³ Корогодський Ю. Росіяни пошкодили в Україні 1218 медичних закладів, - Ляшко. *LB.ua*. 12 лютого 2023. URL: https://lb.ua/society/2023/02/12/545617_rosiyani_poshkodili_ukraini_1218.html (дата звернення: 23.10.2023).

озброєння є особливо небезпечними, адже завдають надмірних фізичних ушкоджень або мають невивіркову дію, тобто знищують усе живе на своєму шляху. Використання Росією касетних, термобаричних «вакуумних» бомб, протипіхотних мін в українських містах є порушенням Гаазьких конвенцій і звичаєвого міжнародного гуманітарного права. Застосування російськими військовими в Україні фосфорних боєприпасів і запалювальних авіабомб порушує Конвенцію про конкретні види звичайної зброї.

Україна вперше поскаржилася на Росію до Міжнародного суду ООН 2017 р. Тоді наша влада заявила про порушення двох конвенцій: Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму (за підтримку збройних груп на Донбасі, зокрема через фінансування та постачання їм зброї) та Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (за переслідування українців і кримських татар в окупованому Криму). 2022 року Україна подала другий позов до Міжнародного суду ООН – щодо порушення Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. 16 березня 2022 р. Міжнародний суд ООН у Гаазі наказав Росії негайно зупинити вторгнення й не вдаватися до подальших воєнних дій на території України¹. Росія проігнорувала це рішення.

По-дев'яте, *ксенофобія*. Рашисти завжди постулюють єдність російського суспільства, але, насправді, ксенофобія – це джерело ненависті народів Росії до інших, як за кордонами держави, так і всередині країни, спрямування роздратування росіян на «Іншого», яким може бути будь-хто, залежно від ситуації. Безумовно, «вселенське зло» для громадян Росії сьогодні – це англосакси та представники всього колективного Заходу, зараз ще «братній народ» - українці, хоча соціологічні дослідження свідчать про те, що ксенофобія – це плоть від плоті ідеології рашизму, його невід'ємна риса. Багаторічні дослідження ксенофобії, расизму та антисемітизму, що проводяться співробітниками російського Левада-Центру з 1989 р., свідчать про стійкість етнонаціональних та расових забобонів, характерних для більшості російського населення. За даними соціологічних опитувань, проведених у серпні 2005 року, 50 % росіян виступали за обмеження проживання на території Росії вихідців із Кавказу (у 2004-му - 46 %), китайців - 46 % (відповідно - 39 %), в'єтнамців - 42 % (39 %),

¹ Ситніков М. Які закони та звичаї війни порушує Росія в Україні? *Ukrainer*. 3 травня 2022. URL: <https://ukrainer.net/porusheni-zakony/> (дата звернення: 23.10.2023).

вихідців із колишніх середньоазіатських республік СРСР - 31 % (31 %), циган - 30 % (32 %), євреїв - 18 % (15 %), українців - 8 % (у 2004 р. — 8 %). Загалом 11% виступали за обмеження прав проживання усіх націй, окрім російської (у 2004 – 14%). 37% погодилися із судженням «у багатьох негараздах Росії винні люди «неросійських» національностей» (у 2004 р. кількість таких людей становила 42%). 12% заявили, що вони часто відчують вороже ставлення до себе представників інших національностей, а 13% самі часто вороже налаштовані стосовно «чужих». 45% вважали, що національні меншини мають занадто багато влади в Росії, а 44% вбачали доцільним обмежити вплив євреїв у політиці, бізнесі, освіті, шоу-бізнесі тощо¹. У липні 2018 р. цифри виглядали наступним чином: 43% опитаних сказали, що «не пускали б» циган в Росію, на другому і третьому місці – підтримка ізоляціоністських бар'єрів щодо «темношкірих» (33 %) і «вихідців із Середньої Азії» (30 %). Кожен четвертий росіянин «не пускав би» в країну «китайців» і чеченців (по 27 %), а кожен п'ятий - українців (22 %, тобто за 14 років ксенофобія відносно українців зросла майже в 3 рази.), щодо євреїв, їх «не пускали б» 15 % росіян². Ситуація відносно українців і далі погіршується: у серпні 2020 р. «не пускали би» в країну українців 41% респондентів, у грудні 2021 р. цей показник знизився до 32%, тобто за 17 років рівень ксенофобії збільшився в 4 рази, а в 2020 р. був більший ніж у 5 разів³. Але треба завжди пам'ятати слова німецького пастора Мартіна Німьоллера, що стосувалися пасивності німецьких інтелектуалів у часи, коли нацисти лише розпочинали проводити політичні та етнічні чистки різноманітних груп населення:

«Коли нацисти прийшли за комуністами, я залишався безмовним.

Я не був комуністом.

Коли вони садили соціал-демократів, я промовчав.

Я не був соціал-демократом.

Коли вони прийшли за членами профспілки, я не протестував.

Я не був членом профспілки.

¹Чарний С. Ксенофобія в Росії: Фантомні болі, або Пошук ворога. *ZN,UA*. 12 травня 2006. URL: https://zn.ua/ukr/international/ksenofobiya_v_rosiyi_fantomni_boli_abo_poshuk_voroga.html (дата звернення: 23.10.2023).

²Піпня К. Мониторинг ксенофобских настроений. *Левада-Центр*. 27.08.2018. URL: <https://www.levada.ru/2018/08/27/monitoring-ksenofobskih-nastroenij/> (дата звернення: 23.10.2023).

³ Ксенофобия и мигранты. *Левада-Центр*. 27.08.2018. URL: <https://www.levada.ru/2022/01/24/ksenofobiya-i-migranty/> (дата звернення: 23.10.2023).

Коли вони прийшли за євреями, я не обурився.

Я не був євреєм.

Коли вони прийшли за мною,

не залишилось нікого, хто б заступився за мене»¹.

Ще раз підкреслимо, рашисти – це ті ж самі нацисти, але на російському ґрунті ХХІ століття, тому сьогодні – за українцями, завтра – за євреями, а післязавтра – ?... Згадаємо фільм Володимира Соловйова «Світопорядок 2018», де В. Путін заявив: «Це називається відповідь-зустрічний удар. Якщо це рішення знищити Росію, тоді ми маємо законне право відповісти... Так, для людства це буде глобальна катастрофа, для світу буде глобальна катастрофа. Але я як громадянин Росії і глава російської держави хочу поставити запитання: а навіщо нам такий світ, якщо там не буде Росії?»² 18 жовтня 2018 р. на Валдайському форумі Путін каже: «Агресор повинен знати, що відплата неминуча, що його буде знищено. Ми жертви агресії, ми як мученики потрапимо до раю. А вони просто здохнуть. Бо навіть покаяться не встигнуть!»³ Тобто це означає таке: «Росія ядерною зброєю готова знищити весь світ, якщо цей світ не готовий визнати її світовим лідером, якщо цей світ інший ніж Росія».

Таким чином, рашизм як суспільно-політичне явище сучасності став ідеологічною основою сучасного Кремля в російсько-українській війні. Людство повинно усвідомити, що рашизм є антилюдяним за своєю природою, порушує всі принципи міжнародного права, руйнує світову систему безпеки, завдяки дезінформації і маніпулюванню свідомістю створює перекручений образ світу, де правда – це брехня, а біле є чорним.

¹ First they came - By Pastor Martin Niemoller. *Holocaust Memorial Day Trust*. URL: <https://www.hmd.org.uk/resource/first-they-came-by-pastor-martin-niemoller/> (accessed date: 23.10.2023).

² Миропорядок 2018. Фильм Владимира Соловьева. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=uC2bWSbZdQ4> (дата обращения: 23.10.2023).

³ «США пилят сук на котором сидят». Что было сказано на заседании клуба «Валдай» с участием Путина. *Газета.ru*. 18.10.2018. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2018/10/18_a_12025723.shtml (дата обращения: 23.10.2023).

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

АРТЮХОВА

Владислава Василівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

ГАБРО

Ірина Володимирівна

кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ГОЛОТА

Анатолій Анатолійович

науковий співробітник науково-дослідної лабораторії (морально-психологічного забезпечення) наукового центру Повітряних Сил Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

ГОНЧАРОВА

Ольга Сергіївна

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ДАНИЛЬЯН

Олег Геннадійович

доктор філософських наук, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ДЗЬОБАНЬ

Олександр Петрович

доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»

ДУБРОВСЬКИЙ
Ігор Михайлович

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту культури та соціальних технологій Харківської державної академії культури

КАЛИНОВСЬКИЙ
Юрій Юрійович

доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

КРОТЮК
Василь Андрійович

кандидат філософських наук, доцент, начальник кафедри психології та педагогіки Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

КУРБАН
Олександр Васильович

кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент, доцент кафедри військової журналістики Військового інституту Київського національного університету ім. Т. Шевченка, військовослужбовець Збройних Сил України, майор

КУЧЕРЕНКО
Юрій Федорович

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник наукового центру Повітряних Сил Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

НОСИК
Андрій Михайлович

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри мультимедійних інформаційних технологій і систем Національного технічного університету

- ПОЛЩУК**
Ігор Олексійович доктор політичних наук, професор, професор кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
- РУЩЕНКО**
Ігор Петрович доктор соціологічних наук, професор, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
- ТРЕБІН**
Михайло Петрович доктор філософських наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин, політичних наук і практичної філософії Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця
- ЧЕРНИШОВА**
Таїсія Олексіївна кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри філософії Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба
- ЧУГУЄНКО**
Михайло Віталійович кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
- ШЕВЧУК**
Олександр
Володимирович доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили
- ЯНДОЛА**
Кристина
Олександрівна викладач кафедри психології та педагогіки Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

Наукове видання

СВІТОГЛЯДНИЙ СЕНС СУЧАСНОЇ ВІЙНИ: СОЦІОГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ

Монографія

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 09.06.2024. Формат 60×84 1/16.
Папір офсетний. Друк. цифровий. Умов. вид. арк. 21,37.
Ум. друк. арк. 22,55. Наклад 300 примірників. Зам. № 562.

Видавництво ФОП Федорко М. Ю.
Україна, м. Харків, вул. Роганська, 144–86
тел.: +38 (098) 734-22-86, +38 (050) 323-55-86
e-mail: fop.fedorko@gmail.com
facebook.com/fedorkopublishing

Свідоцтво ХК №164 від 20.12.2005 р.
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції.

Надруковано в друкарні ФОП Тарасенко В. П.
Свідоцтво № 24800170000043751 від 21.02.2002 р.
61124, м. Харків, вул. Зернова, 6/267.
+38(057)252-82-11